श्रीशब्दकौस्तुभे पञ्चमाह्निकम्

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् (पा०सू० १-१-११) ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। 'हरी एतौ' 'विष्णू इमौ' 'गङ्गे अमू'। ''तपरकरणमसन्देहार्थम्' इति वृत्तिकाराः। अन्यथा हि यणादेशे कृते ह्रस्वस्यायं निर्देश इत्यपि सम्भाव्येत। ततश्च 'अकुर्वह्यत्र' इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः। भाष्ये तु व्यक्तिः पदार्थो, भेदकाश्च गुणा इति पक्षमाश्रित्य गुणान्तरयुक्तानां दीर्घाणां सङ्ग्रहार्थं तपरकरणमित्युक्तम्। इदश्च 'इद्' इति प्रथमतकारस्यैव फलमित्यवधेयम्, तावतैव ऊकारेऽपि सिद्धेः ; तात्पर इति पञ्चमीसमासपक्षस्यापि स्थितत्वात्। एकारस्य त्वण्त्वादेवाणुदित्सूत्रेण सवर्णग्राहकतासिद्धेः। ईदूतोः परमनण्त्वाद् गुणान्तरयुक्तसङ्ग्रहाय युक्तो यत्नः। तस्माद्भाष्यमतेऽपि ऊदेतोस्तपरकरणमसन्देहार्थमेव गुणानामभेदकत्वे त्वीदित्यपि तथेत्यभिप्रेत्यैकरूप्यं वृत्तिकृद्भिरुक्तम्। इह ''तपरः'' (पा०सू० १-१-७०) इति सूत्रे पञ्चमीसमासो माऽस्त्वित्यभिप्रेत्य ऊदिति, तथाऽतपर एवैकारो निर्दिष्ट इत्यपि सुवचम्।

---

५. पञ्चमाह्निकम्

५.१ ईदूदेदित्यत्र तपरत्वविचारः

विशेषणत्वं तदन्तविधिनाऽह। **ईदूदेदन्तमिति।** संज्ञाविधाविति निषेधादाह। **द्विवचनमिति।** समञ्जसत्वसूचनायाह। **वृत्तिकारा इति।** उकारांशे तथा लक्ष्यासम्भवादेव निर्णयो भविष्यतीति ध्वनयन्नाह। **ह्रस्वस्यायमिति।** अत एवाह। **अकुर्वेति। भाव इति।** तदित्यादिः। अत्र भाष्यं प्रोढ्येति, न समञ्जसमिति ध्वनयन्नाह। **भाष्ये त्विति। भेदकाश्चेति। भेदकत्वात्स्वरस्येति** वार्तिकोक्तेरण्विषये भेदकपक्षोऽप्यस्तीत्यभिमानः। **गुणान्तरेति।** पठितगुणभिन्नसकलगुणयुक्तानामित्यर्थः। असमञ्जसत्वमेवाह। **इदश्चेति।** उक्तमेव दृढयन्नेकारेऽपि तत्फलाभावमाह। **एकारस्य त्विति।** परं केवलम्। **यत्नः** प्रथमतकाररूपः। **असन्देहेति।** स्फुटतया सन्देहनिवृत्त्यर्थमेवेत्यर्थः। मुखसुखोच्चारमिति तत्वम्, तथा असन्देहार्थे एकेति सति तस्मिन् वैरूप्यस्याप्यनाप्यत्वात्। नारायणाद्युक्तं भाष्याशयं वस्तुत आह। **इहेति।** सुवचमित्यत्रान्वयः। तथा गुणान्तरयुक्तसंग्रहार्थं अतपर इति न व्यञ्जनपरस्येति भाष्योक्तेरिति भावः। तत्वं तु प्रागुक्तमेव ॥

स्यादेतत्, असन्देहायापि क्रियमाणं तपरत्वं प्लुतं व्यावर्त्तयेदेव 'घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि न पश्यति' इति न्यायात्। अथायं दकारः ''ऋदोरप्'' (पा०सू० ३-३-५७) इतिवदिति चेत् ? एवमप्येकारो गृह्णातु प्लुतम्, अण्त्वात् ; न त्वीदूतौ वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनानण्त्वात्। जातिपरो निर्देश इति चेत् ? तर्हि ह्रस्वेऽप्यतिप्रसक्तिः। दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति चेत् ? कथं तर्हि प्लुतसङ्ग्रहः ? न च प्लुतव्यावृत्तिरिष्टैवेति वाच्यम् 'अग्नी ३ इति' इत्यत्र 'अप्लुतवदुपस्थिते'(पा०सू० ६-१-२९) इति सूत्रेण प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्येष्यमाणत्वात्। ''अप्लुतवत्'' (पा०सू० ६-१-१२९) इत्यस्य तु 'देवदत्तेति' इत्यादौ चरितार्थत्वाद्वैयर्थ्यं न शङ्क्यम्। तथा च षाष्ठे वार्त्तिकम् - ''वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात्'' इति। अत्राह भाष्यकारः - ''यथोद्देशं

अग्रिमभाष्यार्थमाह। **स्यादेतदिति।** वृत्तिमतेनाह। **असन्देहेति।** भाष्यमतसङ्ग्रहायाह। **अपीति।** व्यावृत्तिरिह निवृत्तिरग्रहणमेव वा। **अथायमिति।** तपरसूत्रे दकारप्रश्लेषस्तु न स्थितः, एतदर्थमेव दृष्टान्तोक्तिः। एकारांशेऽण्त्वात् सिद्धिः, ईदूदंशे गुणान्तरयुक्तग्रहणं तु गुणाभेदकपक्षाश्रयेणेति असन्देहस्य चैवमपि सिद्धेरिति भावः। भेदकपक्षेणाह। **न त्वीदूताविति।** तेन न्यायेन प्रागुक्तेनाणुदित्सूत्रे दीर्घादीनामण्पदेन ग्रहणादित्यर्थः। ननु प्रागुक्तं सर्वं व्यक्तिपक्षो भवेत्स एव न, तत्संग्रहाय व्यापकजातिपरनिर्देशाङ्गीकारादित्यभिप्रेत्यापि जातिपक्षमाह। **जातीति।** दीर्घत्वव्याप्येत्वादेरतिरिक्तजातित्वानङ्गीकारेण ईत्वादेरत्वाद्यनतिरिक्तत्वमतेनाह। **दीर्घेति।** विना व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाभावादवश्यं व्यक्तावुच्चारणीयायां लाघवाय ह्रस्वे एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घोच्चारणेन तद्व्यक्तेरुपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणमिति भावः। **कथमिति।** तस्या तत्वेनाश्रयणे विशिष्टव्यक्तिस्थैव जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहणमिति भावः। भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतेऽभाव एव तद्वदित्यपि बोध्यम्। एत्वजातेस्तु प्लुते सत्वात्तेन प्लुतग्रहणं भवत्येव। ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च। **निषिद्धेऽपीति।** अप्लुतवद्भावेन बाधनेऽपीत्यर्थः। **तस्य** प्रकृतिभावस्य। नन्वीदृशेऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधो अप्लुतवदिति च व्यर्थः स्यादत आह। **अप्लुतेति।** प्रगृह्यसंज्ञाया अविषये इत्यर्थः। **प्रगृह्यप्लुतप्रतीति।** प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः। प्रगृह्याश्रयस्यापि कुतो न निवृत्तिरत आह। **अन्येनेति।** प्रगृह्यः प्रकृत्ये तेनेत्यर्थः।

संज्ञापरिभाषम्'' (पा०भा० २) इत्याश्रयणात् प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतोऽसिद्धः। तथाच द्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातात् सिद्धा संज्ञा। कार्यकालपक्षे परं प्रगृह्यसंज्ञाया अपि ''अणोऽप्रगृह्यस्य'' (पा०सू० ८-४-५७) इत्येतद्देशतया तां प्रति प्लुतस्य सिद्धत्वेनाऽनुनासिकः प्रवर्त्तेतैवेति स्यादेव दोषः। एतेन 'अग्नी ३ इति' इत्यादौ प्रकृतिभावोऽपि व्याख्यातः, ''प्लुतप्रगृह्या अचि'' (पा०सू० ६-१-१२५) इति ज्ञापकात्स्वरसन्धिषु प्लुतस्य सिद्धत्वेऽपि संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वानपायात्, यथोद्देशपक्ष एवेहाश्रीयते इत्युक्तत्वात्। वस्तुतस्त्वनुनासिकप्रवृत्तिभयेनैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणम्। प्रकृतिभावस्तु कार्य्यकालपक्षेऽपि सूपपादः। न च प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनैकवाक्यतापन्नां संज्ञां प्रति प्लुतस्य सिद्धतया त्रिमात्रस्य संज्ञा दुरुपपादेति वाच्यम्, प्लुतस्य सिद्धतायां बीजाभावात्। यत्तूक्तं प्लुतः प्रकृत्येत्येतदेव ज्ञापकमिति। तन्न, प्लुतशब्देन तत्स्थानिनो लक्षणया सर्वसामञ्जस्यात्। न चैवं लक्षणैव दोष इति वाच्यम्, श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षया लक्षणाया एवाभ्यर्हितत्वात्। अस्तु वा विशेषापेक्षं ज्ञापकम्। सिद्धः प्लुतः प्लुतत्वप्रयुक्तं प्रकृतिभाव इति, न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेऽपि। तस्मात्कार्य्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य

सिद्धा संज्ञेति। तथा चानुनासिकेति भावः। पूर्वपक्षस्तु कार्यकालाशयक इत्याह। **कार्येति। सिद्धत्वेनेति।** प्रगृह्यसंज्ञाया अभावादिति शेषः। तत्पक्षाश्रयणस्य फलान्तरमाह। **एतेनेति।** एतेनेत्यस्यार्थमाह। **प्लुतेति।** कार्यकाले तस्या अपि तत्प्रकरणस्थत्वादाह। **यथोद्देशेति।** अनुनासिकनिवारणायेति भावः। अग्रिमभाष्योक्तमेव वस्तुतत्वमाह। **वस्तुतस्त्विति।** सूपपदत्वमेवाह। **न चेत्यादिना। सिद्धतयेति।** तत्पक्षेऽस्याः तत्प्रकरणस्थत्वेनोक्तज्ञापकेन तत्वाङ्गीकारे तां प्रत्यपि तत्वमिति संज्ञाया अभावे प्रकृतिभावो न स्यादिति कथं तत्र तत्सिद्धिरिति भावः। सामान्यमाह। **प्लुतस्येति। यत्तूक्तमिति।** भाष्ये एव पूर्वपक्षिणेत्यर्थः। **लक्षणयेति।** ग्रहणेनेति शेषः। **लक्षणैवेति।** सामान्यतो विशेषतो तस्य ज्ञापकत्वाङ्गीकारे प्लुतशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वं, तत्सम्भवे च तत्त्यागेनैतदाश्रयणमेवात्र दोष इत्यर्थः, न तु तत्वेन तस्या दुष्टत्वं तदुच्छेदापत्तेः। **वाक्यान्तरेति।** प्लुत इत्याद्यश्रुतवाक्येत्यर्थः। अस्यास्त्वेकदेशवृत्तित्वेन ततो लघुत्वादित्याह। **लक्षणाया एवेति।** किञ्च तन्मूलकपूर्वत्रासिद्धमिति प्रत्यक्षशास्त्रबाधकल्पनापेक्षयाऽऽनुमानिकवाक्यबाधो न्याय्य इति प्रकृते तस्या अपि वरत्वादित्यपि बोध्यम्। एतेनाश्रयात्सिद्धत्वेनापि सिद्धचतीत्यपि निरस्तम्। अथ मुख्यार्थापरित्यागवशेनानुमानिकवाक्यबाधो न न्याय्य इति ब्रूषे तर्हि तद्विशेषत एव कल्पयितुमर्हम्। श्रुतार्थान्यथानुपपत्त्या तस्य

समर्थयितुं शक्यत्वेऽप्यनुनासिकप्रवृत्तिवारणायैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणमिति स्थितम्।

अत्र हरदत्तः — यद्यपि संज्ञायामसिद्धः प्लुतस्तथाप्यनुनासिकपर्युदासे सिद्ध एव। ततश्च यस्यानेन सञ्ज्ञाकृता द्विमात्रस्य न सोऽनुनासिकविधौ स्थानी किन्तु त्रिमात्रः। न च स्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्वम्, अल्विधित्वात्। किञ्चावश्यं ''सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु'' इत्याश्रयणीयम्। 'दण्ड आढकम्' इति प्लुतस्य दीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात्। अत एव 'सुश्लोका ३ इति, सुश्लोकेति' इत्यत्र गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तयति न तु स्थानिनम्। अन्यथा ह्यादेशरूपे प्लुतः श्रूयेत तदिह यथोद्देशेऽपि संज्ञापरिभाषे कथमिवेष्टसिद्धिः, कथं वा ग्रन्थेषु न पूर्वापरिविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या इति ?

अत्राहुः – यद्यपि द्विमात्रस्त्रिमात्रेणापहृतस्तथापि ''पूर्वत्रासिद्धम्'' (पा०सू० ८-२-१) इति शास्त्रासिद्धत्वबोधनात्त्रिमात्रेऽपि द्विमात्र एवायमिति बुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा

प्लुतप्रकृतिभावमात्रविषयत्वस्यौचित्यात्। विशेषोपस्थापकवाक्यरूपप्रमाणापेक्षया सामान्योपस्थापकप्रकरणरूपप्रमाणस्य दुर्बलत्वाच्च। तदाह। **अस्तु वेति।** उपसंहरति। **तस्मादिति।**

५.२ अत्र हरदत्तविमर्शः

अत्र भाष्ये। **यद्यपीति।** शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ प्लुताप्रवृत्त्या स्थानिनः प्रगृह्यसंज्ञासिद्धिरिति भावः। **तथापीति।** पुनः प्लुते कृते तस्य तेन स्थानिनो विनाशाद्धीर्घाभावात् तत्कालत्वाभावात् संज्ञा दीर्घाश्रया नेत्यनुनासिकः स्यादेवेति भावः। तदाह। **अनुनेति।** तस्य ततः पूर्वत्वात्। **अल्विधित्वादिति।** प्लुतस्याल्वृत्तिधर्मत्वेनानल्विधाविति निषेधादित्यर्थः। एवश्चागच्छतमग्नी३ इत्यादावणोऽप्रगृह्येत्यनुनासिकः स्यादिति भावः। इति इत्यादौ। प्लुतस्या परस्य दीर्घेण। अन्यथा आदेशे तच्छ्रवणमेव स्यात्। तदाश्रयस्य फलान्तरमाह। **अत एवेति।** तदाश्रयणादेवेत्यर्थः। **त्यत्रेति।** अप्लुतवदित्यप्लुतवद्भावेन प्लुताश्रयणे प्रकृतिभावे बाधिते सतीति शेषः। भाष्ये दोषमुपसंहरति। **तदिहेति। अत्राहुरिति। कृष्णादय** इत्यर्थः। इत्यनेन। **त्रिमात्रेऽपीति।** भाष्यादिप्रवृत्ते शास्त्रेऽसिद्धवत्वेन तत्प्रवृत्तिबुद्धिभावेन तद्बुद्ध्यभावात्। द्विमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्वात् द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः। अत्र यद्यप्यन्तरङ्गत्वाच्छास्त्रं प्रवृत्तं, प्लुतश्च जातः द्विमात्रस्य चाभावस्तथापि शास्त्रसिद्धत्वाश्रयणात्

क्रियते। अत एव 'अमुना' इत्यत्र मुत्वे कृते तदुपजीवनेन नाभावे च कृते ''सुपि च'' (पा०सू० ७-३-१०२) इति दीर्घो मुशब्द एव दशब्दोऽयमिति बुद्ध्या प्राप्नोति तत्परिहाराय तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन नाभावे कर्त्तव्ये कृते च सति मुभावो नासिद्ध इत्यष्टमे व्याख्यातम्। कृन्मेजन्तसूत्रे च सन्निपातपरिभाषया समाहितम्। न त्विह द्विमात्रे कृतां संज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रे आनयामः, येन ''अनल्विधौ'' (पा०सू०ए० १-१-५६) इति निषेधः शङ्क्येत। न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति युक्तम्। एतावानेव पर विशेषः रजतभ्रमोऽनाहार्य्यः प्रवर्त्तकः, इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोऽपि तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति। तदेतत्कैय्यटेनैव स्फुटीकृतम्। यदाह शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्त्तते। तथा च वक्ष्यति – ''असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च'' इति। ''षत्वतुकोरसिद्धः'' (पा०सू० ६-१-८६) इत्येतत्सूत्रस्थं वार्त्तिकमिदम्। उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्गः स्थानी, स लक्षणं निमित्तं यस्य कार्यस्य तुगादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। तथा चैकरूप्यार्थं सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः। एतेन यस्यानेन संज्ञा कृता न सोऽनुनासिकविधौ स्थानीति प्रथमदूषणमुद्धृतम्। यदपि 'दण्डाढकं'

मानमाह। **अत एवेति।** उक्तप्रकाराश्रयणादेवेत्यर्थः। अग्रे उभयत्रान्वयः। अन्यथा प्राप्ते एवोक्तरीत्या अभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। **तदुपेति।** तदाश्रयणेनेत्यर्थः। **कृते चेति।** न इति विषयसप्तमीति भावः। भाष्ये तु ने यत्कार्यं तत्र सिद्धत्वेनेत्यर्थेनैव नाभावोऽप्याक्षिप्त इति व्याख्यातम्। **कृदिति।** विसर्गप्राग्भागानुकरणेन भेदविवक्षया सुपि सामासिको लुकि, चो व्युत्क्रमे समाहितं चेत्यर्थः। 'नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना' इति शङ्कायां तद्धीर्घाभावः साधितश्चेत्यर्थः। **एवं** किन्तु त्रिमात्ररन्त्यं तां तदुक्तिं सन्दूष्याग्रिमां तदुक्तिं खण्डयति। **न त्विहेति।** उक्तार्थस्य लोकसिद्धत्वमप्याह। **न हीति।** परं केवलम्। **अनाहार्यः** बाधकालिकेष्वजन्यः। **इह तु** शास्त्रे तु। अन्यथा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। उक्तार्थे स्वोत्प्रेक्षितत्वं निराकरोति। **तदेतदिति।** तमेवाह। **यदाहेति।** असिद्धः प्लुत इति प्रतीकं धृत्वेति भावः। नन्वितिशब्दादिसमभिव्याहारे कार्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्लुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन प्लुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह। **शास्त्रेति।** प्रवृत्तेऽपीत्यादिः। प्रागुक्त एवार्थः। चेतीत्यन्तः कैयटग्रन्थः। ननु प्राधान्यात्कार्यासिद्धत्वमेव स्यादत आह। **तथा चेति।** कर्मणि घञित्याह। **उत्सृज्येति।** ननु तत्र तथोक्तावपि प्रकृते किमत आह। **तथा चेति। भाव इति।** तदित्यादिः। **एतेन** सर्वेण।

''सुश्लोकेति'' इत्यादावादेशः प्लुतः श्रूयेतेति। तदपि न, उक्तरीत्या तत्राप्यादेशेन प्लुतस्यैव निवृत्तेः। प्लुतो मयाऽपह्नियते इति बुद्धिः परं तस्य नास्तीत्यन्यदेतत्।

यत्तु षष्ठे भाष्यकारो वक्ष्यति – ''सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु'' इति, तत्त्विहानुनासिकपर्य्युदासानुरोधाद्यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीय इति स्थिते स्वरसन्धिसामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणेऽपि न दोष इत्याशयेन, न तु सामान्यापेक्षतायामेव किञ्चिदाग्रहे बीजमस्तीति दिक्।

ननूदाहरणेष्वीदादिकमेव द्विवचनं न तु तदन्तमिति चेत् ?, व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात्। नन्वीदूदन्तं द्विवचनान्तमित्येव कथं न व्याख्यातम् ? एवं हि सति व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयणीय इति चेत् ? न, 'कुमार्योरगारं कुमार्यगारं' 'वध्वोरगारं वध्वगारम्' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तेऽतिव्याप्तेः ''संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति'' (प०भा० २७) इति ''सुप्तिङन्तं पदम्'' (पा०सू० १-४-१४) इत्यत्रान्तग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च। एतेनेदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्तं प्रगृह्यं, कुमार्य्यगारादौ

षष्ठभाष्यविरोधं परिहरति। **यत्तु षष्ठे इति। इति स्थिते इति।** कतरपक्षे एव सकललक्ष्यसिद्धये इति शेषः। नन्वत्र पक्षेऽग्री३ इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव प्लुताभावपक्षेऽनुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्त्यां संज्ञायां ततः प्लुते तं द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात् - अल्विधित्वेन स्थानिवत्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजसत्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात्। एतदेव ध्वनयता 'प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ती'त्येवकारो भाष्ये प्रयुक्तः। प्लुतात्प्राक् संज्ञायां च तत्काला एवेति तदर्थ इति दिक्। तदाह। **इति दिगिति॥**

५.३ ईदूदेत्सूत्रे द्विवचनविशेषणताविचारः

भाष्योक्तान्यवाक्यार्थत्रयनिरासेनोक्तवाक्यार्थसिद्धान्तवित् तत्र शङ्कते। **नन्विति।** एकारांशे तथा व्याख्याने दोषाभावं सूचयितुमाह। **ननु ईदूदन्तमिति। प्रत्ययग्रहणे इति** वचनाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ द्विवचनान्तमिदादिभिर्विशेष्यमिति भावः। अत्र बीजमाह। **एवं हि सतीति।** तत्रादावभ्युपेत्यार्थं दोषमाह। **कुमार्योरिति।** वस्तुतस्तथार्थस्यैवासम्भव इत्याह। **संज्ञेति।** इति इत्यस्य। ईदादिकं श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्येतदसम्भवमित्यपि बोध्यम्। अत एवाह। **ईदाद्यन्तं यत् द्विवचनमिति।** श्रुतस्य सम्बन्धो न्याय्य इति भावः।

तु सकारान्तं द्विवचनं न त्वीदाद्यन्तमिति परास्तम्, संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणात्। यत्त्वस्मिन्पक्षे दूषणान्तरमुक्तम् - 'अशुक्ले शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रे' इत्यत्र शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं लुकं बाधित्वा परत्वाच्छीभावे कृते तस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन शुक्लीत्यस्य प्रगृह्यता स्यादिति। तन्न, ''अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते'' (प०भा० ५२) इति परिभाषयौकारस्यैव लोपात्, तस्य चेदाद्यन्तत्वविरहात्। अस्तु तर्हि ईदादि विशेष्यं, तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेत् ? न, 'गङ्गे' इत्यादेः सिद्धावपि 'दृश्येते' इत्याद्यसिद्धेः। द्विवचनावयवो ह्ययमेकारो न तु द्विवचनम्। किञ्च प्रगृह्यमित्यस्य सन्निहितत्वाद् द्विवचनमेव संज्ञि न त्वीदादिः, विप्रकृष्टत्वात्। तस्माद्यथाव्याख्यानमेव मनोरमम्।

अत्र वृत्तिकाराः – ''मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः'' इति पठित्वा 'मणीव' 'रोदसीव' 'दम्पतीव' 'जम्पतीव' इत्युदाजह्रुः। मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति कैयटादयः। एवं वदद्भिः समानन्यायतयाऽन्येषां मुनित्रयानुक्तानां वृत्तिकृन्मात्रोक्तानां तुरीयस्येष्टिः, शंसिदुहिगुहिभ्यो वा, क्रमेके छन्दसि, भाषायां च

तदन्तमिति। प्रागुक्तरीत्येति भावः। पूर्वदोषमुद्धरति। **कुमार्यंगेति। सकेति।** तेनौसिति सकारान्तमित्यर्थः। इति इत्यपि। तथा चैतेनेति द्वितीयदोषपरमित्याशयेन तदर्थमाह। **संज्ञेति।** न चोभयोर्विशेषणत्वेन पराथ्यार्गुणानामिति न्यायेन कथमुक्तरीत्यापि सम्बन्ध इति वाच्यम्। 'गुणः कृतात्मसंस्कार' इति न्यायेन क्वचिद्गुणानामपि प्रधानस्यातिशयितोपकारार्थं मिथः सम्बन्धस्वीकारात्। तस्य तथोपकारश्चोक्तरीत्या कुमार्यगारमित्यादौ संज्ञाप्रसङ्गाभाव एवेति बोध्यम्। भाष्योक्तमेव तदुक्तिविशेषेण दूषयति। **यत्त्विति। शीभावे इति।** कृते लुकि प्रसङ्गरूपषष्ट्यर्थाभावादप्राप्त्याऽनित्येत्यादिः। **इत्यस्येति।** तेन व्यपदेशिवद्भावेनेदाद्यन्तं यत् द्विवचनं तदन्तत्वस्य तत्र सत्वादिति भावः। अत एवाह। **तस्य चेदाद्यन्तत्वेति।** प्रत्ययलक्षणेपीति भावः। पारिशेष्यादाह। **अस्तु तर्हीति। विशेष्यमिति।** प्राथम्याददसो मादित्यनेनैकरूप्याच्चेति भावः। येनेति सूत्रेऽन्तशब्दस्यावयववचनत्वेन तदन्तस्येति बहुव्रीहिणा च तेषां द्विवचनान्तत्वासम्भवादाह। **द्विवचनसंज्ञमिति।** प्रथमपक्षे साधकं सूचयन्नत्र तद्विपरीतरूपं दोषान्तरमाह। **किञ्चेति। सनीति।** येन विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेत्यपि बोध्यम्॥

प्रसङ्गादाह। **एवं च वदद्भिरिति।** एवं तु वदद्भिः कैयटादिभिरित्यर्थः। **अन्येषां** प्रकृ

अङ्गगात्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यत इत्यादीनामनादर्त्तव्यतोक्ता। मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते इति तु इवार्थकेन वाशब्देन निर्वाह्यमित्याहुः। न्यासकारस्तु ''सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतौ'' (पा०सू० १-१-१६) इति शाकल्यग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनेह सम्बन्धाद्व्यवस्थित-विभाषाश्रयणाच्चेदं लभ्यते इत्याह। केचित्त्विवार्थेयं वशब्दः प्रयुक्तो भीमो भीमसेन इतिवत्। 'कादम्बखण्डितदलानिव पङ्कजानि' इत्यादिवच्चेत्याहुः। वस्तुतस्तु ''वद्वा यथा तथैवैवं साम्ये'' (अ०को ०३-४-९) इत्यमरग्रन्थे ववेति पाठमाश्रित्य ''शात्रवं व पपुर्यशः'' (र०वं० ४-४२) इति कालिदासप्रयोगस्य तव्याख्यातृभिरुदाहरणात्सर्वं सुस्थम्। युक्तश्चायमेव पाठः प्रातिपदिकप्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणत्वात्। एतेन —

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव
विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया।
निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलौ
मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुः॥ (नै०)

इति श्रीहर्षप्रयोगोऽपि गतार्थः।

अदसो मात् (पा०सू० १-१-१२)। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। न चामू इत्युदाहरणं पूर्वसूत्रेण गतार्थमिति वाच्यम्,

---

तिभिन्ना, मपि ना **उक्ता** उक्तप्राया। तदुक्तं प्रयोगोपपत्तिमाह। **मणी वोष्ट्रेति।** रोदसीवेत्यादि तु छान्दसमिति भावः। **लोकितेति।** अनेन तदाकाङ्क्षया सम्बन्धः सूचितः, अपकर्षे तु एतदाकाङ्क्षयेति ततोऽस्य भेदः। तावताऽप्यनिर्वाहादाह। **व्यवेति।** अत्रारुचिबीजं तु तासां परिगणनं प्रकृतेऽसम्भवादिरूपम्। केचिदित्यनेनाप्यरुचिः सूचिता विनापि प्रत्ययमिति वचनेन तादृशस्थले तथाकल्पनेऽप्यखण्डपदे तथात्वे मानाभावेनोक्तार्थासम्भवरूपा। एवञ्च कादम्बेति दृष्टान्तासङ्गतिरपि। तदेतद् ध्वनयन् सिद्धान्तमाह। **वस्तुतस्त्विति। शात्रवं वेति।** शात्रवं यश इवेत्यर्थः। तथा च वशब्द एव इवपर्यायः स्वतन्त्र एव, न तु सत्या भीमादिवदेकदेश इति तात्पर्यम्। **प्रक्रमे** प्रकरणे। **गतार्थः** सङ्गतार्थः॥

५.४ 'अदसो मात्' 'सूत्रे हरदत्तविमर्शः - अभ्युपेत्य तत्समर्थनम्

अदसो मात् अदः शब्दसम्बन्धिमकारात्। अत एवेहैकाराननुवृत्तिरसम्भवादित्याशयेनाह।

तस्मिन् कर्त्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वात्। ''अदसो मात्'' (पा०सू० १-१-१२) इति सूत्रं प्रति तु नासिद्धत्वम्, आरम्भसामर्थ्यात्। तथा च वार्त्तिकम् - ''आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे'' इति। पुंवद्वचनमेवोदाहरणं स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचने तु मुत्वस्यासिद्धत्वेऽप्येकारन्तत्वात्पूर्वेणैव सिद्धा संज्ञा। ततश्च प्रकृतिभावोऽनुनासिकपर्य्युदासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयम्।

यत्तु हरदत्तेनोक्तम् ''अणोऽप्रगृह्यस्य'' (पा०सू० ८-४-५७) इत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्य सिद्धत्वाल्लिङ्गत्रयेपि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासः पूर्वेणैव सिद्धः। एतत्सूत्रारम्भस्त्वद्विवचनार्थः, पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति। तच्चिन्त्यम्, प्लुतसंग्रहानुरोधन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव स्थापितत्वात्। तस्मात् पुंसि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासोऽप्येतत्सूत्रस्य फलं न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयम्।

अथापि कथञ्चिद्धरदत्तोक्तिस्समर्थयितव्येत्याग्रहस्तर्हि इत्थं समर्थनीया-पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्तु। न चैवं प्लुतस्यानुनासिकपर्य्युदासो न स्यादिति वाच्यम् 'ई ई ३ त्' 'ऊ ऊ ३ त्' इति दीर्घात्परभागे प्लुतस्यापि प्रश्लिष्टनिर्देशात्। एकारस्त्वण्त्वादेव प्लुतं ग्रहीष्यति। न च तादपि परस्तपर इति तत्कालग्रहणापत्तिः ''ऋदोरप्'' (पा०सू० ३-३-५७) इति वद्दकार एवायमित्याशयात्। युक्तश्चैतत्, यथोद्देशपक्षे प्लुतात् प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ सत्यां ततः प्लुते कृते तमेव द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात्। नाभावस्तु मुभावात्प्रागप्राप्तस्ततो मुत्वनिमित्तकं नाभावमाश्रित्य मुभावे दशब्दोऽयमिति बुद्ध्या प्राप्नुवन् दीर्घः प्रतिविधीयते इत्युचितम्। न ह्यसौ प्लुतात् प्राक्

ईदूताविति। तस्मिन् पूर्वसूत्रे। तथा चोदनं त्वसम्भव इति भावः। **आरम्भेति।** यथा चैतत्तथाऽग्रे स्फुटीभविष्यत्यनुपदमेव। रामकृष्णाविति विशेषणफलमाह। **पुंवद्वचनमिति।** तत्र तदसिद्धत्वेऽप्यौकारान्तत्वादिति भावः। संज्ञाफलमाह। **ततश्चेति।** तस्य सिद्धत्वाच्चेत्यर्थः। कार्यकालपक्षेणाह। **अणोऽप्रगृह्येति। सूत्रेणेति।** पूर्वमिति सिद्धत्वात्, ततः तस्य पूर्वत्वात्। एकारस्यातपरकत्वमिति पक्षाशयेनाह। **न च तादपीति।** इत्याशयात् **हरदत्तस्य।** इदं समर्थयते। **युक्तमिति।** प्रश्लेषेणानुनासिकवारणमित्यर्थः। **प्लुतादिति।** प्लुतस्य सिद्धत्वादिति भावः। **भावादिति।** अनुनासिकापत्तेस्तादवस्थ्यात् इति शेषः। प्रागुक्तं दृष्टान्तं विघटयति। **नाभावस्त्विति। ततः** तस्मात्। दृष्टान्तवैषम्यं स्फुटयति। **न ह्यसाविति।** नाभाव इत्यर्थः।

प्रगृह्यसंज्ञावन्मुभावात् प्रागेव प्रवृत्तो येन पुनर्न प्रवर्त्तेत। एतेन पूर्वसूत्रस्थहरदत्त-ग्रन्थोऽप्युज्जीवित इति यावद्धाधं साधु। भाष्यकैयटयोस्त्वयं भावः - प्लुतात् प्राक् प्राप्ताऽपि प्रगृह्यसंज्ञा फलाभावान्न क्रियते। न च प्लुतेऽनुनासिकप्रवृत्तिरेव फलमस्त्विति वाच्यम्, संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तल्लाभात्, प्रगृह्यत्वप्रयुक्तपर्य्युदासस्यैव विधिस्पृष्टस्य तत्फलत्वौचित्याच्चेति। 'सुश्लोकेति' इत्यादावप्यन्तरङ्गत्वात् प्लुतः 'अन्तरङ्गम्बलीयः' (प०भा० ३८) इति न्यायात्।

प्रकृतमनुसरामः - नन्वारभ्यमाणेऽप्यस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रेणैकरूप्यार्थं यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीयः। तथाच रुत्वस्योत्वं प्रतीव प्रगृह्यसंज्ञां प्रत्येव मुत्त्वमीत्वयोः सिद्धत्वं स्यात्, न त्वयादीन् प्रत्यपि। ततश्च 'अमी आसते' इत्यत्रायादेशप्रसङ्गः, 'अमू आसाते' इत्यत्र पुंस्यावादेशः, 'अमी अत्र' इत्यत्र ''एङः पदान्तादति'' (पा०सू० ६-१-१०९) इत्येकादेशप्रसङ्गश्च। न च संज्ञां प्रत्येव सिद्धत्वे वचनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यम्, अनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थत्वात्।

प्रवर्तेत इत्यस्येतीति शेषः। वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्। संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजसत्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात्। ध्वनितं चेदं तत्काला एवेति भाष्येणेति बोध्यम्। तदेतद् ध्वनयन्नाह। **यावद्धाधमिति।** इदमेव कथञ्चिदित्यनेनापि सूचितम्। **न च प्लुतेति।** प्राग्भूतप्रगृह्यसंज्ञाया अल्विधित्वेन विधिना प्लुते आनयनासम्भवेनाप्रगृह्यत्वादिति भावः। **संज्ञाया इति।** तथा च नैतत्संज्ञायास्तस्या असाधारणं फलमिति भावः। इदं च न फलमभ्युपेत्य, वस्तुतस्तदेव नेत्याह। **प्रगृह्यत्वेति। विधीति।** प्रगृह्यत्वविधीत्यर्थः। तत्प्रगृह्यसंज्ञा। नन्वेवमपि सुश्लोकेतीत्यादौ गुणदृष्ट्या प्लुतस्य सिद्धत्वेन गुणेन स्थानिनिवृत्तावप्यप्लुतश्रवणापत्तिरिति हरदत्तोक्तेः[1] सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्वित्यवश्यमाश्रयणीयमत आह। **सुश्लोकेतीत्यादाविति।** एवञ्च प्रकृतिभावेन गुणबाधेऽप्यप्लुतवद्भावेन तस्यैव निवृत्तिरिति भावः। पदसंस्कारेण एकपदाश्रयत्वेन वा तस्यान्तरङ्गत्वं बोध्यम्। चिन्त्यमिदम्, त्रैपादिके तत्प्रवृत्तेः। अत्र गतिस्तु सैवेत्यन्यत्र स्फुटम्॥

५.५ 'अदसो मात्' सूत्रारम्भप्रयोजनविचारः - दळकृत्यविचारश्च

अस्मिन्निति। मात्पदघटिते इत्यर्थः। यदि तु अदसो दादित्युच्यते, दात्पूर्वश्च पूर्वोत्तरसाहचर्यादवर्णभिन्नोऽच् - औकारैकाररूप एव, तदा न दोष इति भावः। **यथोद्देशेति।**

---

१. का.प.पृ.सं. १०८।

अत्रोच्यते - यद्यनुनासिकपर्य्युदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि संज्ञासूत्रं न प्रणयेत्। ''अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः'' ''अदसो न'' इत्येव ब्रूयात्। 'असौ' 'अमुके' 'अमुकाभ्याम्' इत्यादौ तु सिद्धान्तेऽपि न भवत्यनुनासिकः, अनण्त्वादनवसानत्वाच्च। अतस्तत्र माद्रूहणमीदूद्रूहणं वा न कर्त्तव्यम्। न चैवं 'हे अमुक' इत्यत्रापि निषेधापत्तिः, त्यदादीनां सम्बोधनविभक्तिविरहस्यौत्सर्गिकत्वात्। अतः संज्ञारम्भसामर्थ्यात्प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते। तद्वलाच्चायादिविरहोऽपि सिद्ध्यति, प्रकृतिभावस्यापवादरूपतया ''उपसञ्जातनिमित्तोऽप्युत्सर्ग उपजनिष्यमाणनिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यते' (प०भा० ३५) इति परिभाषावताराच्च। यत्तु संज्ञारम्भसामर्थ्यादयादीन्संज्ञां च प्रति मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनादयादीन् बाधित्वा परत्वान्मुत्वमीत्वे इति तन्न, अयाद्यभावस्य ज्ञापने लाघवात्। अर्थापत्तेर्हि साक्षादुपपादकविषयतौत्सर्गिकी। किञ्च

कार्यकाले तु प्रकृतिभावः, अदसो मादित्यस्योपस्थितिसामर्थ्यात् सन्ध्यभावः। भाष्योक्तमेवाह। **अदसो नेत्येवेति।** अणोऽप्रगृह्यादसोरनुनासिक इति तु युक्तम्। उभयत्रापि निषेधातिप्रसङ्गं लक्ष्यत्वेन निराचष्टे। **असाविति।** लाघवादाह। **मादिति।** तदना [१].... इत्याह। **ईदूद्रूहणं वेति।** विपरीतपाठस्तु युक्तः। अपि व्युत्क्रमे, न चैवमपीत्यर्थः। उक्तदोषाभावेऽपीति यावत्। **औत्सर्गिकेति।** असुकेत्यादौ स्त्रीलिङ्गे दोषवारणं तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्। अत एवानुनासिकसंज्ञासूत्रप्रणयनमिति कश्चित्। तन्न। अस्याऽसत्वात्, तत्सूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च। तस्माददस इत्यावर्त्त्य न विद्यते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इति व्याख्यानेन तत् बोध्यमिति केचित्। तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये। प्रकृतिभावार्थत्वे एवाह। **प्रकृतीति। परिभाषेति।** प्रकृत्य चेति मूलकेत्यर्थः। विप्रतिषेधाद्धेति वार्तिकस्य एवमपीत्यादिना कैश्चिद्वर्णितं भाष्यतात्पर्यं दूषयितुमनुवदति। **यत्त्विति।** भाष्योक्तेनापवादवचनसामर्थ्यादिति पक्षान्तरेणैव दूषयति। **अयादीति।** लाघवमेवाह। **अर्थेति।** हि यतः। तत्प्रमाणस्य साक्षादुपाधिककल्पकत्वं न पारम्परितस्येति प्रकृते तस्यैव तत्वेन तयोः सिद्धत्वस्येति भावः। नन्वेवं कथमसिद्धस्योद्देश्यत्वमिति तां प्रति सिद्धत्वमपि सामर्थ्यादाश्रयाद्वा वाच्यमिति क लाघवम्। अन्यथा **सिद्धं धर्मिणमिति** (पू.मी. ८/२/१७) न्यायविरोधः। हविरार्तिवदसिद्धस्याप्युद्देश्यत्वमिति तु न। लोके शास्त्रे च सत एव संज्ञाविधानात्। तदुक्तं वृत्तिसत्वे भाष्ये सतो हि कार्यिण इतीत्यत आह। **किञ्चेति।**

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

मुत्वमीत्वयोरेकपदाश्रयत्वेन बलीयस्त्वम्, 'अन्तरङ्गम्बलीयः' (प०भा० ३८) इति न्यायात्। तत्कथं विप्रतिषेधोपन्यासः ? ''नाजानन्तर्य्ये'' (प०भा० ४१) इति निषेधस्तु, ''असिद्धं बहिरङ्गम्'' (प०भा० ५०) इत्यस्यैव न तूदाहृतपरिभाषायाः। यद्यपि ''असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'' (प०भा० ५०) इत्यनयैव गतार्थत्वादन्तरङ्गम्बलवदिति पृथक् परिभाषा न कर्त्तव्येति ''विप्रतिषेधे परम्'' (पा०सू० १-४-२) इति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति। तथाऽप्यभ्युच्चयमात्रं तत्, सापवादनिरपवादत्वाभ्यां फले विशेषात्। 'वृक्ष इह' इत्यत्र हि सप्तम्येकवचनेन सह गुणोऽन्तरङ्गः। सवर्णदीर्घत्वं तु बहिरङ्गम्। न चेहासिद्धपरिभाषया गुणो लभ्यते ''नाजानन्तर्य्ये'' (प०भा० ५१) इति निषेधात्। अत एव ''अचः परस्मिन्'' (पा०सू० १-१-५७) इति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति

आरभ्यमाणे नित्योसौ परश्चासौ व्यवस्थया।
युगपत् सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिद्ध्यति॥ इति॥

एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते। अत एवोक्तं वार्त्तिककृता, – ''शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्'' इति। 'धियति' 'अदुद्रुवत्' इत्यादि च तत्रोदाहृतम्। ज्ञापकं चात्र ''ओमाङोश्च'' (पा०सू० ६-१-९५) इत्याङ्ग्रहणम्। तद्धि 'खट्वा-आ-ऊढा' इत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ सत्यां पररूपं यथा स्यादिति क्रियते। एतच्च ''सम्प्रसारणाच्च''

हरदत्तरीत्या [१]बहिरङ्गे अयादावचोरानन्तर्यसत्वान्निषेधप्राप्तेराह। **नाजेति। एवेति।** तथैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्। अत एव स्पष्टार्थमेव व्यवच्छेद्यमेवाह। **न त्विति।** परिभाषयोर्भेदे इदं सुवचम्, स एव नेत्याह। **यद्यपीति। सापेति।** सामान्ये नपुंसकयोरितरेतरद्वन्द्वे तयोर्भावौ ते ताभ्यामित्यर्थः। तमेवाह। **वृक्ष इति।** हि यतः। त्वं बहिरिति पाठः। **न च** न हि। भाष्योक्त्यापि तस्य तत्वमाह। **अत एवेति।** आरभ्येत्यादि नास्तीत्यन्तः पूर्वपक्षः, बहिरिति समाधिः। युगपत्सम्भवश्च स्वस्वनिमित्तानन्तर्यविघातात्। **तत्रैव** अचः परेत्यत्रैव। वार्तिकोक्त्याऽपि तत्वमाह। **अत एव चेति।** निर्मूलत्वं निराचष्टे। **ज्ञापकं चेति।** तत्वप्रतिपत्तये एव तत्फलमाह। **तद्धीति।** अस्य प्रामाणिकत्वमाह। **एतच्चेति।** तस्माद्विप्रतिषेधासङ्गतो वार्तिकस्य का

---

१. बहिरङ्गे इत्यधिकं ख।

(पा०सू० ६-१-१०८) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। कथं तर्हि वार्तिककृतोक्तं विप्रतिषेधाद्वेति ? सत्यम्, अत एवापरितोषाद्भाष्यकारेणाथवेति पक्षान्तरमाश्रितमिति दिक्।

मात् किम् ? अमुकेऽत्र। नन्विह सूत्रे ईदूतावेवानुवर्त्तितौ न त्वेकारः। सत्यम्, सति माद्ग्रहणे एकारो नानुवर्त्तते अदसो मात् परस्य तस्यासम्भवात्। अन्यथा त्वनुवर्त्तेत। एकदेशानुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना। तस्मादेकाराननुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माद्ग्रहणमिति स्थितम्। अत्रेदं चिन्त्यम्। ''ईदूतौ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यौ, अदसः, एच्च द्विवचनम्'' इत्येव कुतो न सूत्रितम् ? एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च न कर्त्तव्यमिति महल्लाघवम्। एकदेशानुवृत्तिश्चि नाश्रयणीया भवतीति॥

शे (पा०सू० १-१-१३)। अयं प्रगृह्यः स्यात्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। चतुर्थीबहुवचनस्य स्थाने ''सुपां सुलुक्'' (पा०सू० ७-१-३९) इति सूत्रेण शे आदेशः। शित्त्वात् सर्वादेशः। ''शेषे लोपः'' (पा०सू० ७-२-९०) न युष्मे वाजबन्धवः। युष्मास्वित्यर्थः। अत्र पदपाठकाले 'युष्मे' इत्युदाहरणं बोध्यम्। संहितायान्त्वच्-

---

गतिरित्याह। **कथमिति। अथवेतीति।** अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यात् प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम्। एकयैवासिद्धमित्यनयार्थद्वय-क्रोडीकारेण परिभाषाद्वयाभावात्। सिद्धान्तरीत्या नाजानन्तर्ये इत्यस्या अप्राप्तेर्लाघवाभाव-स्योक्तत्वात्। अत एव विप्रतिषेधोपपत्तेः प्रकारान्तरेणापि तदुपपत्तेः स्फुटत्वेन वार्तिकस्य निर्दुष्टत्वाच्चेति दिगिति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति।** अन्यथा तु तदसत्वे तु। ननु स्वरितत्वा-त्तयोरेवानुवृत्तिरत आह। **तस्मादिति।** महत्वमेवाह। **एकेति।** न च सिद्धान्ते यथाश्रुतन्यासे सप्तम्यर्थे इत्यत्रार्थग्रहणाभावे ईदूदेदिति वदीदूदन्तानां सप्तमीत्यर्थापत्तिः। तथा च पपीत्यादावेव स्यात् एकादेशस्य परादिवत्वेन सप्तमीत्वात्, न तु गौरीत्यादाविति तत्सिद्ध्यर्थं तदावश्यकमिति वृत्तावित्याद्यर्थलाभो न स्यादिति वाच्यम्। तादृशलघुभूतन्यासेन सिद्धे गुरुभूतन्यासकरणेन तत्प्रकरणापेक्षया वैजात्यबोधनात्। ऊकारांशे असम्भवाच्च। संज्ञाविधाविति निषेधाप्रवृत्त्या ईदूदन्तं सप्तम्यन्तमित्यर्थे तदिष्टसिद्धेरिति चिन्तेति केचित्। वस्तुतस्तु सिद्धान्त एवायमिति बोध्यम्॥

५.६ शेसूत्रार्थनिरूपणम्

शे। **युष्मास्विति।** प्रक्रिया पूर्ववत्। षष्ठीबहुवचनमिदमिति तु **नारायणः। अत्र**

परत्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृत्यत्वे विशेषालाभात्। एवं 'त्वे रायः सुदुघास्ते ह्यश्वाः' इत्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यम्। ''लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् (प०भा० ११४)। तेनेह न – 'काशे' 'कुशे' 'वंशे' 'हरिशे' 'बभ्रुशे'। हरिं बभ्रु आभ्यां लोमादित्त्वाच्छप्रत्ययः। ततः सप्तम्येकवचनम्॥

निपात एकाजनाङ् (पा०सू० १-१-१४)। एकोऽज् निपात आङ्भिन्नः प्रगृह्यः स्यात्। अ निषेधाधिक्षेपयोः, 'अ अवद्यम्'। इ विस्मये, 'इ इन्द्रः' उ जुगुप्सासंतापान्वर्थाप्यर्थेषु 'उ उमेशः'। एकाजिति कर्मधारयः वर्तिपदार्थप्राधान्येनान्तरङ्गत्वात्, ''व्याहरति मृगः'' (पा०सू० १-३-८३) इत्यादिनिर्देषाच्च। तेनेह – 'प्रेदं ब्रह्मवृत्रतूर्येष्वाविथ' 'प्रेद्धः' इत्यादि।

स्यादेतत्, यद्ययं कर्मधारयस्तर्हि एकग्रहणं व्यर्थम्। निपातो योऽच् इत्येतावतैवाभिमतसिद्धेः। न च विपरीतविशेषणविशेष्यभावेनाजन्तो यो निपात इत्यर्थः स्याद्विशेषणेन तदन्तविधेरिति वाच्यम्, तथासति व्यावर्त्यालाभेन विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। न च हलन्तं व्यावर्त्यम्, तस्य सञ्ज्ञायां सत्यामपि बाधकाभावात्। न च 'पुरोऽस्ति' इत्यादौ हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावाद्रो रुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, प्रगृह्यसञ्ज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धतया दोषाभावात्। न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसञ्ज्ञा एकदेशविकृतस्यानन्यतया रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसङ्गस्तदवस्थ

अनयोर्मध्ये, न युष्मे इति श्रुतो वा। अत एवाह। **युष्मे इतीत्युदेति। दीनामपीति।** त्वे इत्यादेरिति शेषः। **लक्षणेति।** अर्थवत्परिभाषातः प्रबलयाऽपि वारणं सर्वत्रेति भाष्यादौ स्पष्टं, तत एव बोध्यम्॥

५.७ 'निपात एकाजनाङ्' सूत्रे एकग्रहणवैयर्थ्यपूर्वपक्षः

निपात एकाजनाङ्। अन्वर्थः = पश्चात्। अप्यर्थः = समुच्चयः। ननु विशेष्यसन्निधानादेकग्रहणसामर्थ्याच्च बहुव्रीहिरेव स्यादत आह। **व्याहरतीति।** अत एव शङ्कते। **स्यादेतदिति। निपात इति।** तस्य विशेषणत्वात्। **स्यादिति।** तथा च प्रेदमित्यादौ दोष एव। **हलन्तस्य** रान्तस्य। **एकदेशेति।** स्थानिवदित्यस्य त्रिपाद्यमपि प्रवृत्तेः, तथा चोत्वं न स्यादेवेति

एवेति वाच्यम्, प्रगृह्यसञ्ज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात्। सकारान्तस्य तु न किञ्चिदपि सिद्धकाण्डस्थं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत। तस्मादचा निपातस्य विशेषणे एक ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुष्ठूक्तम्। नन्वजन्तस्यैव यथा स्यादज्मात्रस्य मा भूदित्येवमर्थं विशेषणं किन्न स्यादिति चेत् ? न, व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजन्तत्वानपायात्। विशेषणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्त्तते इति चेत् ? न, तदन्तविधिपरित्यागेनापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात्। तथाप्यन्यतरपरित्यागे आवश्यकं विनिगमकं किमिति चेदाङ्ग्रहणमेवेत्यवेहि। तद्धि व्यपदेशिवद्भावमात्रबाधे व्यर्थं स्यात्, तस्मादचो विशेषणत्वेनाङ्ग्रहणाज्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्न। अचो विशेष्यत्वे तु सुतरां तदन्तविधिरिति। उभयथाऽप्येकग्रहणं व्यर्थमेवेति स्थितम्। नन्वच्समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु। 'अइउ अपेहि' इति समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामेकाज्द्विर्वचनन्यायादिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति। मैवम्, अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिराससम्भवात्।

अत्राह भाष्यकारः - अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति

भावः। ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावादुत्वमेव न स्यादत आह। **सकेति।** असिद्धकाण्डस्थरुत्वं तु प्रकृतिभावेऽसिद्धमेवेति भावः। तस्य तदज्निमित्तकार्यत्वाभावादपि तत्र तदप्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम्। उपसंहरति। **तस्मादिति। विशेषणं** विशेष्यीकरणम्। **तथापि** अन्यतरनिवृत्या तत्सार्थक्येऽपि। **सुतरामिति।** प्रसङ्गस्यैकभावेन तत उत्कर्षः। **अस्त्विति।** अन्यथेति शेषः। **अजित्येकत्वेति।** पशुना यजेतेत्यादौ पशोरपि यागोपकारकत्वाद्बहुत्वम्। न हि यागः पश्वर्थः, अपि तु यागार्थः पशुरिति तद्गतमेकत्वं यथा विवक्ष्यते, तथाऽवयवस्यापि संज्ञोपकारकत्वाद्बहुत्वमित्येकत्वं विवक्षितमित्यर्थः। ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादौ तु ग्रहार्थत्वात्संमार्गस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति न तद्गतसंख्या विवक्षितेति भावः। वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्। संज्ञायाः स्वकार्यद्वारा संज्ञ्युपकारकत्वेऽपि संज्ञिनः संज्ञोपकारकत्वाभावात्। अन्यथा ग्रहस्यापि कर्मार्थत्वेन संमार्गार्थतापत्तेः। ग्रहोद्देशेन तद्विधानेऽपि तस्य प्राधान्याभावात्। अत एव वृद्धिसूत्रभाष्यसंङ्गतिः। तस्मान्मीमांसकमर्यादैव युक्ता। तैर्गुणगता सा विवक्षितेति काप्यनुक्तेः। प्रकृतदोषवारणं तु स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभावान्न तद्ग्रहणप्रसक्तिरित्येव बोध्यम्।

५.८ अत्र भाष्यकारोक्तसमाधिः

एकग्रहणवैयर्थ्यरूपं स्यादेतदित्यारभ्योक्तं दोषं परिहरति। **अत्राहेति।** तद्वैयर्थ्यविषये

वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसङ्ख्या न विवक्ष्यते किन्तु जातिरेव निर्दिश्यते इति। तेन ''दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्'' इति वार्तिककृता वक्ष्यमाणं सूत्रेणैव ज्ञापितं भवति। दम्भेः सिद्धमित्यन्वयः। अत्र हेतुर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति। तेन दम्भेः सनि कृते ''सनीवन्त'' (पा०सू० ७-२-४९) इति विकल्पादिडभावे ''दम्भ इच्च'' (पा०सू० ७-४-५६) इतीदीतोः कृतयोः ''अत्र लोपोऽभ्यासस्य'' (पा०सू० ७-४-५८) इत्यभ्यासलोपे ''हलन्ताच्च'' (पा०सू० १-२-१०) इति सनः कित्त्वान्नलोपे भष्भावे च कृते 'धिप्सति' (पा०सू० १-२-१०) इति सनः कित्त्वान्नलोपे भष्भावे च कृते 'धिप्सति' 'धीप्सति' इति रूपद्वयं सिद्ध्यति। हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योऽत्रेकः समीपो हल् नकारो न ततः परः सन्, यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकः समीप इति कित्वं न स्यात्। तथा ''तृंहू हिंसायां' (तु०प० १२१५) तुदादिः, ऊदित्वादिड् वा तितृंहिषति तितृक्षतीति स्यादिति दिक्।

स्यादेतत्, 'अइउ अपेहि' इत्यत्र एकाज्द्विर्वचनन्यायोपन्यासो न युक्तः समुदायसङ्ज्ञंयाऽवयवानामननुग्रहात्। अत एव हि 'निग्र्लायात्' 'निग्र्लेयात्' इत्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोः संज्ञा स्वीकृता। नापि निपातग्रहणेन ग्रहणमेकैकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसम्भवात्। सत्यम्, एकाज्समुदायग्रहणशङ्कामात्रं तु स्यादेव। तन्निरासायैव

इत्यर्थः। कुर्वन् पाणिनिः। **जातिरेवेति।** उपात्तजात्याश्रयैकानेकव्यक्तिरेवेत्यर्थः। यथासम्भवमिति भावः। यथाश्रुतं तु न युक्तम्, जातेरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यतयाऽसङ्गतेः। **वक्ष्येति।** 'हलन्ताच्चे'त्यत्रेति भावः। अप्रत्यासत्तेरन्वयादाह। **दम्भेरिति।** सामीप्यमव्यवहिते एवेति अनेन भाष्येण सूचितम्, तस्य तत्रैव शक्तेरतोऽद्यन्तेति सूत्रभाष्यमप्यत्र मानम्। एतेन व्यवहितस्यापि समीपत्वानपायाच्चिन्त्यमिदमित्यपास्तम्। वस्तुतस्तु अजिति ग्रन्थस्यायुक्तत्वमुक्तमेव। किञ्च अइउइत्यत्रातिप्रसङ्गोऽप्ययुक्तः, वैषम्येण तदविषयत्वात्। किञ्च निपातस्य समुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणात्, स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेव। सूत्रस्य त्वेकैकत्र चारितार्थ्यात्। तस्मात्तितउशब्दैकदेशस्य अउइत्यस्यानुकरणे उक्तसमुदायानुकरणे वाऽनितिपरे निपातसंज्ञके 'अउअकरोत्' इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय तत् क्रियमाणमुक्तरीत्या व्यर्थं सत् ज्ञापकमिति तत्वम्। तदाह। **इति दिगिति।** इदमेव दृढयति। **स्यादेतदित्यादिना। स्वीकृतेति।** अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव। **शङ्कामात्रं त्विति।** अच्समुदायेऽच्त्वाभावादापत्तेरभावादिति भावः। एवेनापत्तेरेव

क्रियमाणमेकग्रहणं प्रागुक्तमर्थं ज्ञापयति। वस्तुतस्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थे ज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव ज्यायान्। निपात इति किम् ? चकारात्र। तथा अततेर्डः अः, 'हे अ आगच्छ' इत्यपि प्रत्युदाहरणम्। आङनाङोर्व्यवस्थामाह भाष्यकारः —

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥ इति॥

इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्यैनादेशो न कृत इति कश्चित्। तन्न, – अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं न त्विदमेव कथितस्येदमाऽनुकथनमिति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात्। तस्माद्यत् किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेणान्यदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः। इह तु ईषदर्थादौ यो वर्त्तते इति वृत्तिर्न विधेया, किन्तु परिचायकतामात्रेणोपात्ताः। अतो नैनादेशः। एतेन –

नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय।

इत्यपि व्याख्यातम्। भीरुत्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात् सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादिति दिक्।

व्यवच्छेदभाष्याद्यनुक्तमाह। **वस्तुतस्त्विति।** प्रत्युदाहरणान्तरमाह। **तथेति।** नन्वस्य सम्बोधनत्वेन प्लुतसंज्ञायां तदाश्रये प्रकृतिभावे सिद्धान्तेऽपि दीर्घस्यात्राप्रवृत्तिरेवेति कथं प्रत्युदाहरणमिदमिति चेन्न प्लुतस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे दोषसम्भवादिति कश्चित्। दूराद्धूतत्वाविवक्षायामिदं, तत्र हि प्लुतो दुर्वारः स्यात्। तत्वाभावाद्वा न प्लुत इत्यन्यः। वस्तुतस्तु सर्वमिदं चिन्त्यम् - प्लुताभावेऽपि सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावे तेन तत्र भीरुत्वे सवर्णदीर्घे तथा बोधनापत्तेरिति प्रपञ्चितं **छायायाम्।** चस्त्वर्थे। **कश्चिदिति।** दण्ड्यादिरित्यर्थः। **इदमेवेति।** इदमुपलक्षणमेतदपि। अत एव पूर्वसङ्गतिः। तस्योभयत्राविशेषत्वेन विशेषे नियामकाभावश्च। **विधायेति।** अत्रोभयत्र विधानं प्रवर्तनाविषयत्वरूपं। प्रकृते द्वितीये तस्य सत्वेऽप्याद्ये नेत्याह। **इह त्विति। परीति।** उपलक्षकतेत्यर्थः। प्रयोगेन तत्स्वरूपस्य साक्षादनुपलभ्यत्वेन तद्बोधनाय काकवदिदमुपात्तमिति भावः। **भीरुत्वस्येति।** तस्य तत्वेनाविवक्षणादित्यर्थः। अत्र हेतुमाह। **सिद्धस्येति।** हेतुगर्भं विशेषणमिदम्। सिद्धत्वेन तस्य हेतुत्वेनानुवादस्यैव विवक्षणादित्यर्थः। अयं

ईषदर्थे-आ उष्णम्। आङीषदर्थे इति ''कुगति'' (पा०सू० २-२-१८) इति सूत्रे वार्त्तिककृता। ङिव्यवहृतः। क्रियायोगे–आ इतः एतः। प्रादिषु ङित्पठितः। मर्यादाऽभिविधौ चेति समाहारद्वन्द्वे आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। मर्यादया सहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपी वा समासः। मर्यादायाम् - आ उदकान्तात् ओदाकान्तात्। अभिविधौ–आ अहिच्छत्रात् आहिच्छत्रात्। विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिः ''आङ् मर्यादाभिविध्योः'' (पा०सू० २-१-१३) इति च ङिन्निर्दिष्टः। पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते - 'आ एवं नु मन्यसे'।

भावः। राधाभीरुत्वस्येति सखीवाक्यमिदम्। तत्र सखीवाक्ये कृष्णे वास्तवभीरुत्वस्याभावात् बहुशोऽभीरुकार्यकरणात् तात्पर्यार्थासम्पादनाच्चारोपितभीरुत्वं भाविकार्यव्यवहारसंगोपनायानुवाद्यत्वेनैव विवक्षितम्। गृहप्रापणं प्रति प्रार्थ्यमानया राधया तादृशभीरुत्वस्य बुद्धत्वेन तां प्रति तदनुवाद्यमेव। एवेन तत्र भीरुत्वेऽतात्पर्यविषयत्वं सूचितम्। अन्यथोक्त दोष एव। अत एव त्वमेवेत्येवकारसङ्गतिः। अन्यथा त्वमपीति वदेत्। अत एव तदिममीत्यादि सारस्वमेद्यैरित्यादिनोद्धीपनविभावादिबोधनसाङ्गत्यं चेति। यत्तु तट्टीकाकृत् तद्वाक्यमिदमिति। तन्न। तथा सति चिरकालिकरहःकेलीनां तव तात्पर्यविषयत्वेनासङ्गत्यापत्तेः। गृहप्रापणनस्यैव तात्पर्यविषयत्वेन भीरुत्वस्य विधेयत्वापत्त्योक्तदोषापत्तेश्च। न चैवं नन्दनिदेश इति कथम्, नन्दनीयनिदेशादिति तदर्थात्। कर्मणि घञनीयरौ, कर्मधारयः, पञ्चम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिः, भाविसुरतजनकत्वेन निदेशस्यानन्दनीयत्वमिति भावः। वस्तुतस्तु तन्न प्रवर्त्तनाविषयत्वरूपम्, अन्वादेशश्च **कथितानुकथनमात्र**मिति भाष्यविरोधात्। अत एव 'इमकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम्' इत्युदाहरणसङ्गतिः। तस्मादज्ञातज्ञापनरूपापूर्वबोधनमेवोभयत्रापि विधानम्। तदपि प्रकृते आद्ये न, ईषदर्थादिवृत्तित्वस्य सिद्धत्वेनापूर्वाबोध्यत्वेनानुवाद्यत्वात्। अतो न स इति बोध्यम्। परमार्थस्तु मिथो निराकाङ्क्षयोरेव तयोर्यत्र सत्ता तत्रैवान्वादेशत्वमिति प्रकृते पूर्वार्द्धोक्तस्य नित्यमुत्तरस्य सापेक्षत्वेनार्धोक्तिरूपत्वेन तद्वाक्यपूर्त्यभावेनोक्तस्य तादृशस्य पुनरुक्तिरूपत्वाभावेन तस्य सम्भव एव नेति न तत्प्रसक्तिः। अत एव कैयटादिभिस्तत्किमपि नोक्तमिति बोध्यम्। तदाह **दिगिति।**

५.९ 'ईशदर्थे क्रियायोग' इति कारिकार्थः

उदाहरणान्याह। **ईषदित्यादि।** हरदत्तप्रकाशोक्तमाह। **समेति।** तस्यासत्वात् सिद्धान्तमाह। **मर्यादेति।** परिनिष्ठितविभक्त्या समासः। **अन्यथात्वेति।** अनभिमतत्वेत्यर्थः।

नैवं पूर्वममंस्थाः, संप्रत्येवं मन्यसे इत्यर्थः। वाक्यारम्भसूचनाय आकार इत्यपरे। तथा स्मृतेः। सूचक आकारः प्रयुज्यते। ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते – आ एवङ्किल तदिति।

अत्र च वाक्यस्मरणयोरङिदित्यत्रैव तात्पर्यम्। अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्रेषदर्थाद्यभावेऽपि ङित्त्वं बोध्यम्। तेन ''आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना'' इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वेन ''आङोऽनुनासिकश्छन्दसि'' (पा०सू० ६-१-१२६) इति प्रवर्त्तते इति षष्ठे हरदत्तादयः।

युक्तश्चैतत्। ङिदङिदोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थादुभयविवेकलाभे तत्रापि लाघवादङिल्लक्षणे तात्पर्य्यमाश्रित्य भागान्तरस्यावयुत्यानुवादरूपत्वात्।

ओत् (पा०सू० १-१-१५)। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात्। आहो इति, उताहो इति। निपात इति किम् ? देवोऽसि। वषट् ते विष्णवास आ। वायवायाहि।

तदाह। **नैवमिति।** एतेन वाक्यार्थस्य तस्यैव सत्वान्नान्यथात्वमित्यपास्तम्। **स्मृतेरिति।** विस्मृतस्य स्मृतिविषयताया इत्यर्थः। एवं किल तदिति स्मृतार्थनिर्देशादिदमलब्धं, तदाह। **तत इति।** दोषन्यूनतयोर्निरासाय भाष्याद्यनुक्तं विशेषमाह। **अत्र चेति।** उक्तभाष्यपद्ये इत्यर्थः। **इत्यत्रैव** अङिल्लक्षणे एव। **तात्पर्यमिति।** लाघवात्, अन्यस्य ङित्वं त्वर्थसिद्धम्। ईषदर्थे इत्यादिस्तु अवयुत्त्यानुवाद इति भावः। तदेवाह। **अत इति।** तत्फलमाह। **तेनेति। सप्तम्यर्थेति।** 'अभ्र आँ अपः', 'अपोऽभ्रेऽधि' इति यास्कोक्त्या तस्य तद्वृत्तित्वं बोध्यम्। अत एव तत्संग्रहाय चोऽपि भाष्ये पठितः। वाक्यस्मरणातिरिक्तेऽर्थे ङेर्ङित्वं न, तथा प्रयोगाभावात्। अत्र चेदमेव भाष्यं मानम्। अत एव **स्वरादी**ति सूत्रे आ इति वाक्यस्मरणयोरित्येवोक्तम्। एतेनाङ्गीकाराद्यर्थवृत्तेरा आगत इत्यादावातोऽङित्वस्यापीष्टत्वादिदं चिन्त्यम्, तस्मादस्योभयलक्षणेऽपि न तात्पर्यं, किन्तु सूत्रे पाणिन्यादिना यत्र ङिर्निर्दिष्टस्तत्र सोऽन्यत्राङिदिति ज्ञेयमित्यत्रेति [१]रत्नकृदुक्तमपास्तमिति दिक्॥

५.१० 'ओत्सूत्रे' काशिकोक्तप्रत्युदाहरणविमर्शः

ओत्। वृत्त्युक्तं खण्डयति। **यत्त्विति। एतदेव** उत्तरसूत्रोक्तमेव, सम्भवात् लाघवाच्च।

---

१. र.प्र.पृ.सं. ४४ द्वितीयभागः।

विष्णोव। यत्तु 'गवित्ययमाह' इत्येतदेव निपातग्रहणस्य व्यावर्त्यमिति। तन्न, प्रगृह्यसेज्ञायां सत्यामपि क्षत्यभावात्। न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः, प्रकृतिभावविधौ पदान्ताधिकारात्। न चायं पदान्तो भवत्येवेति भ्रमितव्यम्, अनुकार्यानुकरणयोर-भेदविवक्षयाऽर्थवत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तेरनुत्पत्तावेवै-तदूपाभ्युपगमात्। अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः। न चैवमपदस्य प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्, ''अपदं न प्रयुञ्जीत'' इत्युद्घोषस्य अपरिनिष्ठितं न प्रयुञ्जीतेत्येवं परत्वात्, तस्य च सुप्तिङादिविषयक-तत्तद्विधिशास्त्रमूलकत्वात्, इह तूक्तरीत्या सुब्विभक्तेरप्यप्राप्त्या गो इति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात्। अत एवेह ''लोपः शाकल्यस्य'' (पा०सू० ८-३-१९) इत्यपि न प्रवर्त्तते। कथं तर्हि पूर्वसूत्रे ''शेऽर्थवत् ग्रहणात्'' इति वार्त्तिके ''एङः पदान्तात्'' (पा०सू० ६-१-१०९) इति पूर्वरूपं कृतमिति चेत् ? तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदं विवक्षित्वा विभक्तिं च कृत्वा शेष्वर्थवान् शेऽर्थवानिति समासेन सुपो लुकं कृत्वा व्याख्यानात्। एतेनोत्तरसूत्रे 'सम्बुद्धाविति किम् ? 'गवित्ययमाह' इत्युदाहरन्तो

एवेनान्यनिरासः। **पदान्तेति।** एङः पदान्तादित्यतः विभक्तिविपरिणामेनान्वयः। अन्यथा भेदपक्षादौ। न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वाभ्युपगमेनोत्पन्नाया लुक्, ह्रस्वापत्तेः। न च नैकधेत्यादाविव सुप्सुपेति समासेन निर्वाहः। इतिशब्दस्य स्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात्। न च गोभ्यां गोक्षीरमित्येकदेशानुकरणे प्रकृतिवदिति पदत्वं सुलभमिति वाच्यम्। तदनित्यत्वेनाप्रवृत्तिमाश्रित्य सुसाधत्वेनासाधारणफलत्वाभावात्। अत्र दोषान्तरमपि ध्वनयन् उद्घोषेत्यनेनानार्षत्वं सूचितम्। **एवं परेति।** एवं तात्पर्यकत्वादित्यर्थः। निर्मूलत्वं तु नेत्याह। **तस्य चेति। विभक्तेरपीति।** विभक्तेरेवेत्यर्थः। अभेदविवक्षां दृढयति। **अत एवेति।** एतेन तद्घटकस्यानुकरणे न क्षतिरित्यपास्तम्, लोपस्य दुर्वारत्वात्। यद्यपि लोपस्य वैकल्पिकत्वं, तथापि भावानुष्ठानस्यैवौचित्यम्। एतेन तस्य वैकल्पिकत्वात् श्रूयमाणप्रयोगे न क्षतिरित्यपास्तम्। केचिदभावपक्षेणैवात्र क्षत्यभावमाहुः। अन्ये तु गोभ्यामित्यादिघटकस्य तस्यानर्थक्याललिोपस्य वैकल्पिकत्वादप्राप्त्या तेन पदत्वेन वृत्तेः सुयोजत्वं न प्रकृतेः, स्वादिप्रत्ययस्य तल्लोपस्य च विरहप्रयुक्तप्राप्तपदत्वस्यातिदेशेन यत्तदेतेभ्य इत्यादाविव प्रकृतिसत्ताबोधनेऽपि स्वादिप्रत्ययादेर्बोधनस्य कर्तुमशक्यत्वेनातिदेष्टुमशक्यत्वादित्याहुः। **पूर्वेति।** शे इति सूत्रे इत्यर्थः। शेश्चासाविति कर्मधारये दण्डिकृष्णाद्युक्ते पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेराह। **शेष्विति।** सुप्सुपेति समासः। **व्याख्यानादिति।** अन्येषामित्यादिः। **उदाहरन्तः** प्रत्युदाहरन्तः।

वृत्तिकारा अपि प्रत्युक्ताः। तस्मादिह 'देवोऽसि' इत्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यम्। न च ''एङः पदान्तात्'' (पा०सू० ६-१-१०९) इत्यारम्भसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः, 'हरेऽव गच्छ' इत्यादौ चरितार्थत्वात्। न चैङ्ग्रहणसामर्थ्यम्। ''ङसिङसोश्च'' (पा०सू० ६-१-११०) इत्युत्तरार्थत्वात्। उत्तरसूत्रे तु सम्बुद्धिग्रहणाभावे 'आहो इति' इत्यादावपि परत्वाद्विकल्पापत्तिः, पूर्वसूत्रस्य 'अहो ईशाः' इत्यादावुत्तरस्य तु 'विष्णो इति' इत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसम्भवात्। न चेह ओदन्तस्य कार्यितयोत्तरत्र तु विशेष्यासन्निधानेन तदन्तविधिविरहादोकारमात्रस्य कार्यितया भिन्नविषयकत्वे कथं विप्रतिषेध इति वाच्यम्। 'त्रपूणाम्' इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययावयवयोर्नुम्नुटोरिवेहापि फलविरोधेन विषयभेदेऽपि विप्रतिषेधसम्भवात्, अर्थाधिकारपक्षे उत्तरसूत्रेऽप्योकारान्तस्य संज्ञित्वाच्च, शब्दाधिकारपक्षेऽपि ''इको झल्'' (पा०सू० १-२-९) इत्यत्र सनाक्षिप्तस्य धातोरिका विशेषणवदिहापि सम्बुध्याक्षिप्तायाः प्रकृतेरोकारेण विशेषणे तदन्तविधि-सम्भवाच्च। तस्मात्सूत्रद्वयेऽपि 'गवित्ययमाह' इति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितम्। प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणं न सम्बध्यते इत्याशयेन तु वृत्तिग्रन्थो योज्यः। अस्मिंश्च पक्षे मण्डूकप्लुतिन्यायेन ''इकोऽसवर्णे'' (पा०सू० ६-१-१२७) इत्यत्र पदान्तग्रहणं सम्बन्धनीयमेव। अन्यथा 'गौर्यौ' 'गौर्य्यः' इत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक्।

अपिः सूत्रे इत्यग्रे योज्यः। प्रक्रियाकृदादिसमुच्चायको वा। **एङिति।** प्रत्याहारेत्यर्थः। एवं प्रकृते निश्चित्य प्रसङ्गादाह। **उत्तरेति।** अपिना तल्लक्षसमुच्चयः। एकस्य द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेध इति शङ्कते। **न चेहेति।** तदभावेऽप्यसम्भवमात्रेण तदङ्गीकार इत्याह। **त्रपूणामिति।** संज्ञयोः स्थानतोऽविरोधादाह। **फलेति।** दृष्टान्तेऽप्येवम्। इदञ्च शब्दाधिकारं पूर्वपक्ष्युक्तमसिद्धान्तभूत-मभ्युपेत्य। सिद्धान्तमतेनाह। **अर्थेति।** मतान्तरमाह। **प्रकृतीति।** प्लुतप्रगृह्य इत्यत्रेत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। युक्तश्च सः। चस्त्वर्थे। वस्तुतस्तु मण्डूकानुवृत्तिर्न युक्ता, सम्बन्धतदभावो-भयकल्पनापत्त्या गौरवापत्तेः। अत एव पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभाव इत्यदसो मादिति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते। एतत्सूचक एव तुः प्रयुक्तः। किञ्च परत्वाद्विकल्पः सम्बुद्धिग्रहणाभावे इत्याद्यप्यसङ्गतम्। तथा हि। तत्र केचित्तदाश्रयं वर्णयन्ति। न चाकडारसूत्रतस्तदधिकारान्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावस्य लाभेन परत्वादित्ययुक्तमिति वाच्यम्। संज्ञाया एकत्वात्, समावेशेऽपि विकल्पदुर्वारत्वात्। न ह्येतेनाभावसहिता प्रगृह्यसंज्ञा क्रियते। नित्यादिपदाभावात् ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेन संज्ञाभेदविषयत्वाच्च न वेति शब्दनिरपेक्षेनान्तरङ्गत्वादौदित्येव युक्तमिति

वाच्यम्। निपातसंज्ञासापेक्षत्वेन समत्वात् अन्तरङ्गे कृते बहिरङ्गस्य दुर्वारत्वाच्च। न चैवमप्येतदभावे नित्यविधिर्दुवार इति भिन्ने ओदित्यस्य निपातभिन्ने सम्बुद्धावित्यस्य साफल्येन सामर्थ्याभावात्। एवञ्च फलेऽविशेष इति वाच्यम्। परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमप्यस्य व्यापारेण सकृदिति न्यायेन ओदित्यस्य तदभावेऽप्रवृत्तेः। अत एव 'न यदि' (पा०सू० ३-२-११३) 'विभाषा साकाङ्क्षे' (पा०सू० ३-२-११४) इत्यत्र निषेधीयोभयत्रविभाषेति सङ्गच्छते। अत्र हि परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे साक्षात्प्रभृती(पा०सू० १-४-७४) ति अनेन विभाषा प्राप्नोति, नित्या च गतिसंज्ञेष्यते। पूर्वेणेति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् इति **कैयटः**[१]। पुनरिति परत्वाद्विकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोषः। न च प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः, अच्व्यन्ते चारितार्थ्यादित्युद्योतश्च[१]। न च तस्याचश्चेति सूत्रभाष्यविरोधः, तत्र हि यत्र पूर्वविधेः परप्रवृत्तिविफलकत्वं न तत्र पुनः प्रसङ्गेत्यस्य प्रवृत्तिरित्युक्तमिति। तद्भाष्यस्यान्यथाऽपि सुयोजत्वात्। एतद्भाष्यकैयटविरोधात् 'ई च द्विवचने' इत्यत्रत्यभाष्यादिविरोधाच्च तत्रत्यकैयटस्य चिन्त्यत्वाच्च। स्पष्टीकृतमेतद् **गदायाम्**[२]। अत्राधिकं [३]**भावप्रकाशतो** ज्ञेयम्। किञ्च संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणेन तथा ओदित्यस्यान्तरङ्गत्वे परत्वमयुक्तमेव। किञ्च नित्यविकल्पविध्योर्युगपत्प्राप्तावपि विरोधाभावेनोक्तभाष्यरीत्या पक्षे तेन संज्ञाविधानमात्रेण भावपर्यन्तव्यापारे मानाभावेन फलविरोधस्याप्यभावेनासम्भवरूपबीजाभावेन परत्वादित्यस्य सर्वथाऽसङ्गतिरेव। सम्बुद्धाविति तु निपातपदाननुवृत्तितात्पर्यग्राहकमेव। अन्यथा सम्बुद्धिग्रहणाभावे ओदन्तनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः। एवमप्यपवादत्वे विप्रतिषेधासङ्गतिरेव। यद्यप्येवंरीत्या परत्वादित्यस्य निरवकाशत्वेनोत्कृष्टत्वादपवादत्वादिति व्याख्यानं सुवचम्, तथापि विप्रतिषेधोपपादकस्याग्रिमस्य सर्वग्रन्थस्यासङ्गतिरेव। अत्राधिकं किञ्चिदुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः। विशेषान्तरं तु [४]**भावप्रकाशतो** ज्ञेयम्। किञ्च 'शेऽर्थवानिति' वार्तिकस्य तथार्थकरणमप्ययुक्तम्।

---

१. 'साक्षात्प्रभृतीनि च' (१-४-७४) इति सूत्रभाष्यस्थ अयमुद्योतः कैयटश्च।

२. पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति परिभाषाव्याख्यावसरे गदायाम्। तत्र हीत्थमुक्तम् - 'वस्तुतस्त्वयुक्तः स कैयटः। ई च द्विवचन इति सूत्रस्थभाष्यकैयटवृत्तिहरदत्तादिग्रन्थविरोधात्। तत्र ह्यक्षी ते इन्द्र पिङ्गले इत्यादावक्षि औ इति स्थिते नुमः परत्वादीकारे सकृद्गतिन्यायात्पुनस्तदभावे शीभावे पूर्वसवर्णे रूपसिद्धिरित्युक्तम्। भवद्रीत्या तु तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानस्य विषयो नापरस्य'। इति। परि.शे.ग.पृ.सं. ७२।

३. प्रौ.म.श.भा.प्रा.पृ.सं. २४३।

४. 'ओद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोद्ग्रहणेनापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्यार्थमेव सम्बुद्धिग्रहणम्' इति शब्दरत्नव्याख्यावसरे विशेषान्तरं प्रतिपादितमिति भावः।

स्यादेतत्, निपातसमुदाया एते। आह उ आहो, उत आहो उताहो इत्यादि। ततश्चादिवद्भावात् ''निपात एकाज्'' (पा०सू० १-१-१४) इत्यनेनैव सिद्धा संज्ञा। न चैवम् 'आहो इति' इत्यादिषु ''ऊँ'' (पा०सू० १-१-१८) इत्यस्य प्रसङ्गः, निरनुबन्धकोऽयमुकारः न तूञ् इति समाधानात्। अत एव ''उञः'' (पा०सू० १-१-१७) इति सूत्रे अकारोच्चारणमपि सार्थकम्। अत एव च ''उञः'' (पा०सू० १-१-१७) ''ऊँ'' (पा०सू० १-१-१८) इत्यत्र भाष्यकृतोक्तम् – ''द्वावुकाराविमौ। एकोऽननुबन्धकः, अपरः सानुबन्धकः'' इति। न चैवमपि आ उ ओ इत्यत्राऽऽङनाङोरेकादेशस्यानाङिति प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवायेदमिति वाच्यम्, अनाङित्यस्य पर्य्युदासाश्रयणेनाऽऽङनाङोरेकादेशस्यादिवद्भावादनाङ्ग्रहणेन ग्रहणात्। प्रसज्यप्रतिषेधे ह्यसमर्थसमासो वाक्यभेदश्च स्यात्। भाष्येऽपि प्रतिषिद्धार्थमेतदित्युक्तिरभ्युच्चयमात्रम्। कथमन्यथाऽनुपदमेव 'अदोभवत्' इत्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तस्यैवौकारस्य ग्रहणमिति समादधीत। तस्मादिदं सूत्रं विनाऽपि सर्वं लक्ष्यं निर्व्यूढमेवेति चेत् ?

अत्रोच्यते – आहो उताहो इत्यादयो न निपातसमुदायाः, किन्त्वखण्डा एव। एतच्च एतत्सूत्रबलात्प्रतिपदोक्तस्यौकारस्य ग्रहणमिति भाष्यबलाच्चाध्यवसीयते। तेन

तथा भाष्यादिशैल्यभावात्, सूत्रे इव तत्प्राप्तलुप्तविभक्त्यन्तत्वेन तदनुकरणतया पदत्वसम्भवेन पूर्वद्वये बाधकाभावादिति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति ॥**

५.११ ओत्सूत्रावश्यकताविचारः

उदाहरणे शङ्कते भाष्यादिक्रमेण। **स्यादेतदिति।** भाष्येऽत्र च निपात एकाजित्युक्तिं सफलयन् दोषमाह। **न चैवमिति।** निपातसमाहारत्वे इत्यर्थः। तथा च विकल्पोऽतः पक्षेऽनिष्टं रूपं स्यादिति भावः। **अत एव** निरनुबन्धकस्य सत्वादेव। तद्व्यवृत्तये इति भावः। सूत्रसम्मते भाष्यसम्मतिमप्याह। **अत एव चेति।** ञकारानुबन्धकेनोञैकादेशस्त्वनभिधान्नेति भाष्याद्याकूतमिति भावः। एवमपि अहो इत्यादौ तेन सिद्धावपि। कैयटाद्यनुरोधेनाह। **कथमिति।** आङनाङोरेकादेशेऽपि लाक्षणिकत्वादेव प्रवृत्त्यापत्तौ तस्यापि तत्वेनासंग्रहापत्तेः। तथा च सूत्रवैयर्थ्यमेव स्यात्। किञ्च ओदन्तो निपात इति सामान्यरूपप्रणयनान्यथानुपपत्तिरोषु यातमित्यादेरेवोदाहरत्वात्। तत्सामर्थ्यात् तत्परिभाषाया अप्रवृत्तौ तु अदो अभवदित्यादौ दोष इत्यादिभाष्यस्याभ्युच्चयैव स्यादिति भावः। [1]**एतच्चेति।** आशयस्तूक्त एव। तस्य फलमाह। **तेनेति।** अन्यथा

---

१. 'एतच्चेति' प्रतीकमारभ्य 'न स्यादिति भावः। अत एव' इत्यन्तं कपाठे नास्ति।

'आम् आहो देवदत्त' इत्यत्र ''आम एकान्तरमामन्त्रितम्'' (पा०सू० ८-१-५५) इति निघातप्रतिषेधः सिद्धः। अत एव पदकारैरपि ''ओषुवर्त्तमरुत'' इत्यादौ 'ओ' इत्याद्यैकपद्येनैव पठ्यते। तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां सम्वाद एवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परास्ताः।

स्यादेतत्, अनदोऽदः समभवदित्यत्रातिप्रसङ्गः, च्व्यन्तस्य निपातत्वात् ''ऊर्यादिच्विडाचश्च'' (पा०सू० १-४-६१) इति गतिसंज्ञाविधानेऽपि ''प्राग्रीश्वरान्निपाताः'' (पा०सू० १-४-५६) इत्यस्याधिकारात्। न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिक ओकारो व्यावर्त्यत इति वाच्यम्, वर्णग्रहणेषूक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। अन्यथा ''एचोऽयवायावः'' (पा०सू० ६-१-७८) इत्यपि 'हरये' इत्यादौ न प्रवर्त्तेत, 'चक्रे' 'चक्रिरे' इत्यादौ प्रतिपदोक्ते चारितार्थ्यात्। वर्णस्य प्राधान्ये माऽस्तु परिभाषा, विशेषणत्वे तु स्यादेवेति चेत्। न, अविशेषेणाप्यप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्। तथा च षष्ठे

द्व्यन्तरितत्वान्न स्यादिति भावः। अत एव = एकनिपातत्वादेव। पठ्यते पदपाठे इति भावः। वस्तुतस्तु भाष्ये पक्षद्वयेऽपि सूत्रसाफल्यमुक्तम्। तत्रैकनिपातत्वपक्षे उक्तमेव। समाहारपक्षेऽपि प्रतिषिद्धार्थत्वमस्य। **ओषु यात**मित्यादौ उदाहरणानां त्रयाणामुत्त्या नैकमित्यस्याविषयत्वं सूचितम्। ततो विशेषस्य दुष्करत्वाच्च। मिथो इत्यादेस्तु स्वरादित्वेन न निपातत्वमिति तद्भावः। प्रतिषिद्धार्थत्वं च यथा प्रसज्यप्रतिषेधे तथा पर्युदासेऽपि। तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यत्वात्। अत एवाङ्भिन्नत्वस्य शास्त्रीयत्वेन न लाभः। न च स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वम्, आङ्त्वस्य पूर्वान्तवत्वेनातिदेशेऽतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्वभावत्वात्। न चान्तवत्वमेव दुर्लभम्, शास्त्रीयकार्याभावादिति वाच्यम्। तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन प्रगृह्यत्वाभावस्य शास्त्रीयतयाऽन्तवत्वप्रवृत्तेः। प्रतिषिद्धार्थत्वे 'ओतश्चिवप्रतिषेधः' अदोऽभवदित्यादिभाष्यविरोधस्तु कैयटेनैव परिहृतः। चादिपाठादुभयसिद्धिः, उभयपक्षाङ्गीकारादेव आम् अहो इत्यादौ ओषु यातं मरुत इत्यादौ पदकारैस्तथा पठ्यमाने न दोषः। किञ्च समासेनापि तदुपपत्तिः सुकरा आद्यं स्थानिवत्वं तु व्यवधानस्याशास्त्रीयत्वात्। अत एव भाष्येऽन्यतरनिश्चयो न कृत इतीदं चिन्त्यमिति बोध्यम्। तदेतद् ध्वनयन् स्वस्य परमतात्पर्यमाह। **निपातेति। क्षाणाः** नारायणादयः। तथा चावधारणखण्डने एव मम तात्पर्यं, न तत्रेति भावः॥

विधानेऽपि तद्विधायकतत्सूत्रेऽपि। नारायणाद्यनुरोधेनाह। **वर्णग्रहणेष्विति। चारीति।**

वक्ष्यामः – ''अभ्युपेत्यापि ब्रूमः-अगोर्गौः समभवद्गोऽभवदित्यादौ ''गमेर्डो'' (उ०सू० १-२-२३५) इत्योकारस्य प्रतिपदोक्ततयाऽतिप्रसङ्गः स्यादेव''।

नन्विह गौणमुख्यन्यायेन समाधानमस्तु। तथाहि, 'संघीभवन्ति ब्राह्मणाः' 'त्वद्भवति देवदत्तः' 'मद्भवसि त्वं' 'त्वद्भवाम्यहम्' इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन च्विप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति सिद्धान्तस्थितिः। तथाच प्रकृतावारोपेण वर्त्तमानाद्विकृतिवाचकाच्छब्दाच्चेरुत्पत्तौ च्विप्रत्ययं प्रति प्रकृतिभूतस्य वाहीकादिवृत्ते-र्गोशब्दस्य गौणार्थता स्पष्टैव। अत एव 'अमहान् महान् भूतो महद्भूतश्चन्द्रमाः' इत्यादौ ''आन्महतः'' (पा०सू० ६-३-४६) इत्यात्वं न प्रवर्त्तते इति चेत् ? न, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्। तथाहि, विशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायः। तस्य ''अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य'' (पा०आ० १४) इत्येतत्परिभाषामूलकत्वात्, अर्थोपस्थितेश्च रूपविशेषग्रहसापेक्षत्वात्। तथा च ''आन्महतः'' (पा०सू० ६-३-४६) इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणे न भवतीति युक्तम्। इह तु ''ओत्'' (पा०सू० १-१-१५) इति वर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेर्न भवेत्। निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव। अत एव संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं – 'श्वाशुरिः'

अयादेरिति भावः। दृष्टान्तवैषम्यमाह। **वर्णस्येति। वक्ष्याम इति।** 'आदेच उपदेशे' इति सूत्रे उपदेशग्रहणं ज्ञापकं वर्णग्रहणे उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तौ। यदि च वर्णप्रधानान्ये एवाप्रवृत्तिस्तर्हि ज्ञापितेऽप्युपदेशग्रहणवैयर्थ्यमेव स्यादिति तस्य तत्राप्रवृत्तिज्ञापकतापराकरग्रन्थविरोध इति भावः। न स्यादिदं पूर्वं पररीत्या। वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रभाष्यप्रामाण्यात् वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तिः, तत्रोपदेशग्रहणेन तु परिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते, न तु विशिष्य वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तिः। **ह्रावामश्चेत्यादिज्ञापकस्यापीयमेव गतिरिति तयाऽत्र निर्वाहः सुकर एवेति बोध्यम्। तदाभ्युपेत्यापीति।** सिद्धान्तमित्यादिः।

५.१२ गौणमुख्यन्यायस्य विशिष्टरूपोपादानविषयत्वनिरूपणं - कैयट विमर्शश्च

नारायणाद्यनुरोधेनाह। **दृष्टान्तेत्यादि। रूपविशेषग्रहेति।** रूपग्रहविशेषेति पाठान्तरम्। **सापेक्षत्वात्** आनु पूर्वविशेषज्ञानस्य तत्र कारणत्वात्। **तस्यापि** महदित्यस्यापि। अपिनै-तत्समुच्चयः। **मुख्यैव** औपदेशिक्यैव। तत्वाविशेषात् तत्र विशिष्टरूपाग्रहणेन गौणेति न्याया-प्रवृत्तेः। वैषम्ये दृष्टान्तमाह। **अत एवेति।** परिभाषायास्तत्र प्रवृत्तेरन्यत्राप्रवृत्तेरङ्गीकारादेवेत्यर्थः।

इत्यत्र ''राजश्वशुराद्यत्'' (पा०सू० ४-१-१३६) न प्रवर्त्तते। ''अत इञ्'' (पा०सू० ४-१-९५) तु प्रवर्त्तते एव। अन्यथा इञो यतश्च तुल्ययोगक्षेमतैव स्यात्। अत एव 'गौर्वाहीको ब्रूते' 'गां वाहीकं पाठय' इत्यादौ वृद्ध्यात्वे स्त एव तयोरपि वर्णाश्रयत्वात्, ''गोतः'' (पा०सू० ७-१-९०) इति तपरत्वमोकारान्तोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात्। तथा च ''औतोऽम्'' (पा०सू० ६-१-९३) इति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति – ''गामित्यत्र पराऽपि वृद्धिर्निरवकाशेनाऽऽत्वेन बाध्यते'' इति। तत्रैव कैयटोऽपि वक्ष्यति – ओत इति सूत्रं पाठ्यम्। ओकारान्तोपलक्षणतया वा ''गोत'' (पा०सू० ७-१-९०) इत्येतद्व्याख्येयम्' इति। वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम्।

यत्तु वदन्ति – मुख्यएव स्वार्थे सास्नादिमति गोशब्दो वृद्ध्यात्वे लभते। ततो वाहीकादिशब्दान्तरसन्निधानाद्गौणताप्रतीतिः। 'गोभवत्' इत्यत्र तु गौणार्थतां विना च्विरेव दुर्लभ इति वैषम्यम्। तस्मात् पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति स्थितमिति। तच्चिन्त्यम्, वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्ध्यात्वप्रवृत्तितः प्रागेव गौणार्थावगतेः। यत्तु कारकाणां क्रिययैव श्रौतःसम्बन्धस्तत एकक्रियावशीकृतानामरुणैकहायनीन्यायेन पार्ष्णिकः परस्परावच्छेदः। तथाच 'गामानय' इत्यन्वयवेलायां न गौणार्थता, किन्तु वाहीकेन सह पार्ष्टिकावच्छेदवेलायाम्। न चान्तरङ्गत्वेन प्रवृत्तः पदसंस्कारो बहिरङ्गगौणत्वप्रतीतावपि निवर्त्तते इति। तदपि न, तावताऽपि 'बूते' 'पाठय' इति क्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात्, कटोऽपि कर्म, भीष्मादयोऽपीति पक्षे कथञ्चिदुक्तिसम्भवेऽपि सामानाधिकरण्याद्भीष्मादेर्द्वितीयेत्येवं रूपे भाष्योक्तपक्षान्तरे

हिश्चार्थे। **यदिति।** इति यदित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। द्वितीये फलान्तरमाह। **अत एवेति।** अन्यत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः। ननु वृद्धेर्न वर्णाश्रयत्वमत आह। **गोत इति।** प्रसङ्गात्तत्रैव तत्समूलयति। **तथा चेति।** ननु यथाश्रुते वैपरीत्यमिति भाष्यासङ्गतिरत आह। **तत्रैवेति।** तस्मात् गौणमुख्यन्यायेन तत्रानिर्वाहो विशिष्टरूपोपादानाभावादिति सिद्धम्। एवं स्थिते कैयटाद्युक्तिं खण्डयति। **यत्तु वदन्तीति।** पदसंस्कारपक्षे निर्वाहादाह। **वाक्येति।** तदुक्तप्रकारमपि खण्डयति। **यत्विति। वशीति।** तदन्वितानामित्यर्थः। **पार्ष्टिक इति।** पश्चाज्जायमानोऽपि यो विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः। **न च** न हि। **तावतापि** आनयेति समभिव्याहारे निर्वाहेऽपि। **ब्रूते इति।** मदुक्तस्थले इति भावः। आनयेति समभिव्याहारेऽपि दोषमाह। **कटोऽपीति।**

त्वदुक्तन्यायानवताराच्च, 'श्वाशुरिः' इत्यत्रेञोप्यभावापत्तेश्च, शब्दप्रयोक्त्रा वाहीकनिष्ठस्यैव कर्मत्वादेर्विवक्षितत्वाच्च। तस्माद्वर्णाश्रयत्वाद् वृद्ध्यात्वे इत्येव तत्त्वं, न तु प्रातिपदिककार्य्यत्वादिति। अत एव च ''एकाच्च प्राचाम्'' (पा०सू० ५-३-९४) इत्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेऽपि न स्मायादयः, विशिष्टरूपपुरस्कारेणैव सर्वनामसंज्ञाविधानात्। ''अभिव्यक्तपदार्था ये'' इत्यपि गौणमुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरं प्रसिद्धाप्रसिद्धत्वे एव हि मुख्यत्वगौणत्वे इत्यन्यत्र विस्तरः। अत एव सर्वादिसूत्रे ''संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः'' इति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणो हरदत्त आह – ''संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः अभिव्यक्तपदार्था ये इत्येव सिद्धत्वात्'' इति। यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति – ''प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्सम्भवन्नपि गौणमुख्यन्यायो नेहोक्तः। पदकार्येष्वयं न तु प्रतिपदिककार्येष्वित्योत्सूत्रे उक्तत्वात्'' इति। तदभ्युच्चयमात्रम्, युष्मदस्मदोः स्वरूपमात्राश्रयाणां कार्याणामुपसर्जनतायामिव संज्ञायां प्रवृत्त्यापत्तेः, ''युष्मद्युपपदे'' (पा०सू० १-४-१०५) ''अस्मद्युत्तमः'' (पा०सू० १-४-१०७) इत्यादावपि तदापत्तेश्चेति दिक्। तदेवम् 'अदोभवत्' 'गोभवत्' इत्यादौ 'ओत्'' (पा०सू० १-१-१५) इति प्रगृह्यसंज्ञाऽव्ययत्वादिवद् दुर्वारेति पूर्वपक्षः पर्य्यवसन्नः।

अत्रोच्यते, पूर्वसूत्रेऽनाङिति पर्युदासादाङ्सदृशाः प्रतिपदघटिता एव निपाता

उक्तस्थलेऽनिर्वाहादाह। **कथञ्चिदिति। श्वाशुरिरिति।** सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्याऽस्यापि यद्वत् पदकार्यत्वात्। **शब्देति।** तथा च तदर्थकानामसम्भव एवेति भावः। तदुक्तमुपसंहरति। **तस्मादिति**। विपक्षे दोषान्तरं सूचयन् स्वमतं दृढयति। **अत एव चेति।** वर्णाश्रयमात्रेऽप्रवृत्त्यङ्गीकारेणान्यत्र सर्वत्र तादृशे प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः। स्वोक्तं बीजमस्तीत्याह। **विशिष्टेति।** ननु तत्र नानेन निर्वाहः, किन्त्वभिव्यक्तेति न्यायेनेति कैयटोक्तेर्नेदं बाधकमत आह। **अभिव्यक्तीति।** अपिनाऽभियुक्तोक्तत्वेनास्य प्रसिद्धत्वं सूचितम्। परं परमेव। अन्यथा मुनित्रयानुक्तत्वेन निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यापत्तिः स्फुटैव। एवोऽप्यर्थे। अपिना गौणलाक्षणिकत्वादेः संग्रहः। **अत एव** तयोस्तत्परत्वेन तस्य तन्मूलकत्वादेव। **तत्र** सर्वादीनीति सूत्रे। कार्याणां त्वादीनां उपैति अतित्वमित्यादावित्यर्थः। **संज्ञायां** युष्मदस्मत्संज्ञायाम्। अनुकरणे शब्दस्वरूपपरे दोषमाह। **युष्मद्युपेति।** स्यादेतदित्यादि पूर्वपक्षमुपसंहरति। **तदेवमिति।** आदिना निपातत्वपरिग्रहः।

तदनुरोधेनैवाह। **अत्रोच्यते इति।** स्वयं तथैव सिद्धान्तितत्वादाह। **पर्युदेति।** ननु पूर्वसूत्रे

गृह्यन्ते। इहाप्यर्थाधिकारेणानाङ्गृहणानुवृत्त्या वा तथैवेति सर्वं सुस्थम्। तथाच सर्वादिसूत्रे ''अकारात्कारौ अनुपसर्जनत्वे सत्येव भवतः'' इति प्रघट्टके ''तदोः सः सौ'' (पा०सू० ७-२-१०६) इति सत्वं तर्ह्यविशेषितत्वाद्गौणतायामपि स्यादित्याशङ्क्य ''त्यदादीनामः'' (पा०सू० ७-२-१०२) इत्यत्र ''अनुपसर्जनात्'' (पा०सू० ४-१-१४) इति परिभाषयाऽनुपसर्जनानामेव ग्रहणे सिद्धे तथाभूतानामेव सत्वविधावनुवर्त्तनान्न कश्चिद्दोष इति समाधत्त कैयटः।

पर्युदासेन प्रतिपदपठितानां ग्रहणेनेहार्थाधिकाराश्रयणेऽनिरिरभवदी अभवदित्यादौ पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यानापत्तिः। न चेष्टापत्तिः। पूर्वसूत्रे च्विप्रत्ययप्रतिषेधे वार्तिकानारम्भेण प्रगृह्यसंज्ञाया इष्टत्वानुमानादत आह। **अनाङिति।** तथा च शब्दाधिकारेणात्रैवोक्तरीत्या तथाकल्पनेति प्रकृतार्थसिद्धिरुक्तदोषाभावश्च। एतेनेदं चिन्त्यं प्रगृह्यत्वं भवतीति सूचनादिति **रत्नकृदु**क्तमपास्तम्। शब्दाधिकारे आह। **आङिति।** अत्र दृष्टान्तमाह। **तथा चेति।** समाधत्ते इत्यत्रान्वयः। अनुपसर्जनादिति सूत्रार्थमाह। **अकारात्कारावितिं।** तर्हि अस्मिन् पक्षे, यथाश्रुतेऽनुपयोगादेवं व्याख्यातनमित्याह। **परीति।** यत्राकारात्कारावितिं तर्हि अस्मिन् तत्रानुपसर्जनेत्युपतिष्ठत इति वाक्यार्थः। प्रागुक्तस्तु फलितः।

५.१३ कौस्तुभमतविमर्शः - गौणमुख्यन्यायविवरणञ्च

वस्तुतस्तु इदं सर्वं चिन्त्यम्, भाष्याद्याशयानवबोधात्। तथाहि। गौणमुख्यन्याये गौणत्वं गौणलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वं च। तत्रान्त्यं संज्ञाबोध्ये अनुकरणबोध्ये च। अत एव युष्मदादेः स्वरूपमात्राश्रितकार्याणामुपसर्जनतायामिव संज्ञायां युष्मद्युपपदे इत्यादौ चाप्रवृत्तिः। **एकाच्च प्राचा**मित्यादौ स्मादीनामपि[1]। इयं च वक्ष्यमाणवृद्ध्यादिसाधकरीत्या बोध्या। प्रियत्रया-णामित्यादौ त्रयादेशो भवत्येव। तत्र त्रिशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वेऽप्युक्तरूपगौणत्वाभावात्। सोऽयं न्यायो न प्रातिपदिककार्ये। किन्तु उपात्तविशिष्टरूपकपदकार्ये एव। उपात्तेति विशेषणेन श्वाशुरिरित्यादाविञो यदभावस्य च सिद्धिः। परिनिष्ठितस्य पदान्तरसम्बन्धे हि गौर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारबाधायोगः प्रतिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे बीजम्। ननु कर्मत्वादेर्द्वितीयाद्यर्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गां वाहीकमानयेत्यादौ विशिष्टस्य क्रियासम्बन्धेन कर्मत्वेऽपि तदभिधानाय जायमाना द्वितीया

---

१. स्मायादेरपि इति ख।

समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्प्रत्येकं प्रवर्तते। तत्र पूर्वमेव गौणत्वादात्वं न स्यादिति चेन्नक्रिया-सम्बन्धस्य द्वितीयाश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या कल्पितत्वरूपश्रौतत्वेन द्वितीयादेः सामान्यतः क्रियासम्बन्धज्ञानापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमूलकद्वितीयाद्युत्पत्तौ आकाङ्क्षादिमूलकशक्तिरूपवाक्यीयन्या-यात् गोपदार्थस्य वाहीकान्वय इति कर्मणोरेव विशेषणविशेष्यभावो न विशिष्टस्यात्र कर्मत्वमिति। सामानाधिकरण्यात् पाठनादिक्रियान्वयाच्च गौणार्थप्रादुर्भावात् विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्रातिपदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वात्। गां पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासम्भवेन विभक्त्युत्पत्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गौणार्थत्वस्य प्रतीतावप्यपदस्याप्रयोगेण बोद्धृभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वस्य ग्रहेण, 'अत्वं त्वं सम्पद्यत' 'अमहान्महान् भूतस्त्वद्भवती'त्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यमात्रविषयत्वौचित्यात्। अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः। **गामित्युक्ते सर्वा क्रिया प्रसक्ते**त्याद्यर्थवत्सूत्रस्थभाष्येण **संस्कृत्य संस्कृत्येति** वृद्धिसूत्रस्थभाष्येण च सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादेः साधुत्वान्वाख्यानमित्यर्थस्य लाभेन पाठनक्रियान्वयकालपदस्यैव गौणार्थत्वप्रतीतेः प्रयोक्तुरपि सत्वात्। अर्थाश्रये चेत्यादेः लौकिकार्थवत्वयोग्यपदाश्रये एव न्यायस्तद्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थात्। तस्मादनेनोभयोरपि वारणं, तया आद्यमात्रवारणमुक्तमेव। पूर्वसूत्रे तेषां ग्रहणमिति तु दूषितमेव। तद्ग्रहणानुवृत्तिरप्ययुक्ता, प्रतिषिद्धार्थोऽयमिति भाष्यविरोधापत्तेः। तस्मादत्रत्यभाष्यकैयटादिकं सर्वादिसूत्रस्थकैयटोक्तं च युक्तमेव। सर्वमधिक**मुद्योते**[१] **परिभाषेन्दुशेखरे गदायां**[२] च व्यक्तं तत एव बोध्यम्।

एतेन केचित्तु अयमत्र कैयटाशयः। विशिष्टोपादाने एवेयं परिभाषा, परन्तु पदकार्ये एवेति। अन्यथा **सान्तमहत** इत्यस्यापि गौणत्वेनाप्रवृत्त्यापत्तिः, तथा चामहान् महान् भूत इत्यादिभाष्यप्रयोगानुपपत्तिः। अमहान् महानिति वाक्ये ह्यवश्यं महत्पदस्य तत्सदृशे लक्षणा। अन्यथाऽनन्वयापत्तेः। अत एव महच्छब्दो महत्वे वर्तते इति एको महान् महत्वे वर्तत इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। अन्यथाऽसङ्गतिः स्पष्टैव। अत एव त्वद्भवतीत्यादावादेश इत्याहुः। तन्न। युष्मदीत्यादावप्यापत्तेः। महानित्यत्र दीर्घस्तु भाष्यप्रामाण्येन गौणेति न्यायानित्यत्वमाश्रित्य

---

१. ओत् सूत्रे 'अथाश्रये एतदेवं भवति' इति भाष्यकैयटव्याख्यायां निरूपितम्। म.भा.प्र.उ.पृ.सं. १७८ प्रथमभागः।

२. गौणमुख्यपरिभाषाव्याख्याने निरूपितम्। परि.शे.ग.पृ.सं. ३३।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे (पा०सू० १-१-१६)। ऋषिर्वेदः ''तदुक्तमृषिणा'' इत्यादौ तथा दर्शनात्। संम्बुद्धिनिमित्तक ओकारोऽवैदिके इतौ परे प्रगृह्यो वा स्यात्। 'विष्णो इति' 'विष्णाविति'। संम्बुद्धाविति किम् ? गवित्ययमाहेति वृत्तिकारः। एतन्निष्कर्षश्च पूर्वसूत्रे उक्त एव। अनार्षे किम् ? ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्। इताविति किम् ? पटोऽत्र।

गोमतीभूतेत्यादौ पुंवद्भावाभावं च साधनीय इत्याहुः। **अत्रेदं तत्वम्।** गौणत्वमप्रसिद्धत्वं गौणलक्षणयाऽर्थबोधकत्वं च। तत्राप्रसिद्धत्वरूपं गौणत्वमाश्रित्यैतन्न्यायप्रवृत्तिस्तु विशिष्टरूपोपादाने एव। अत एव संज्ञाश्वशुरादौ यदाद्यभावसिद्धिः। द्वितीयगौणत्वमाश्रित्य प्रवृत्तिस्तु उपात्तविशिष्टरूपकार्यमात्रे एव। पदान्तरसम्बन्धे एव गौणार्थाभिव्यक्तेः। अत एवा'महान् महान् भूतः', 'स महान् महत्वे च वर्तते', त्वद्भवती देवदत्त इत्यादौ भाष्याद्युदाहृते सान्तेति दीर्घो युष्मदाद्यादेशाश्च भवन्त्येव। केवलविशिष्टरूपोपादानमात्रे प्रवृत्तौ तु न स्युरिति स्पष्टमेव। भाष्यं त्वेवं व्याख्येयंगौणमुख्ययोरिति अनाङिति पर्युदासादित्यादिर्वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः, इतरः परिभाषेयमनेनात्रोपन्यास्तेति मन्वानो अन्यत्राऽप्येवं परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादित्याशयेनाशङ्कते। कथं तर्हि वाहीके इति। समाधत्ते। अर्थाश्रये इति। अर्थबोधकविशिष्टरूपाश्रये इत्यर्थः। शब्दाश्रये चेति। अर्थरहितशब्दमात्राश्रये इत्यर्थ इति सुधियो विभावयन्त्वितीत्यपास्तम्। उक्तयुक्तिगणादिति बोध्यमिति दिक् ॥

५.१४ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येति सम्बद्धिग्रहणविचारः

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे। त्रपो इतीत्यादौ सोर्लुका लुप्तत्वेन सम्बुद्धेरश्रवणेन तत्परत्वासम्भवान्निमित्तसप्तमीयम्। न लुमतेति निषेधानित्यत्वं त्वगतिकगतिरित्याह। **सम्बुद्धि-निमित्त इति।** त्तक इत्यर्थः। चस्त्वर्थे। अत्रेदं बोध्यम्। अत्र सम्बुद्धिग्रहणाभावे निपातस्याप्योदिति पदानुवृत्त्यापत्तौ अहो इतीत्यादावपवादत्वेनोदन्तनिपातस्यैव तौ विकल्पः स्यात्। तथा च निपातपदाननुवृत्त्यर्थं सम्बुद्धिपदम्। न च व्याख्यानत एव तदननुवृत्तिरिति वाच्यम्। तथा सत्यपि निषेधार्थकाकारेण वेधस्शब्दस्य समासे रुत्वे उत्वे गुणे पूर्वरूपेऽवेधो इतीत्यादावनतिप्रसङ्गाय तदावश्यकत्वात्। न च तत्र लाक्षणिकत्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवमपि मिथो इतीत्यादौ तद्धारणाय तदावश्यकत्वात्। व्याख्यानस्य भाष्यानुक्तस्याश्रयणे मानाभावाच्च। वस्तुतस्तु ओद्गृहणानुवृत्त्यैव तत्सम्बद्ध्या भवदभिमतार्थे सिद्धे, पुनरोत्

उञः (पा०सू० १-१-१७)। उञ इतौ प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात्। 'उ इति' 'विति'।

ऊँ (पा०सू० १-१-१८)। उञ इत्यनुवर्त्तते, शाकल्यस्येति, प्रगृह्यमिति च। प्रगृह्यस्य उञ इतौ परे ऊँ आदेशो वा स्यात्। दीर्घोऽनुनासिकश्च ऊँ इति। इह यद्येको योगः स्यात् उञ ऊँ इति, तदादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेव स्यात् – 'ऊँ इति' 'उ इति'। अतो योगं विभज्य प्रगृह्यसंज्ञाऽपि विकल्पिता। एवमपि ''ऊँ'' (पा०सू० १-१-१८) इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहणं शाकल्यग्रहणं चेत्युभयमपि नानुवर्त्तेत, तदा उञ्मात्रस्य नित्यमूँभावविधानात्प्रगृह्यस्येवाप्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात्। तत्र प्रगृह्यस्यादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वात् 'ऊँ इति' इति रूपं सिद्धम्। न च ''अनल्विधौ'' (पा०सू० ९-१-१-५६) इति प्रतिषेधः, उञ इति समुदायरूपेणाश्रयणात्। तथा च ''इट ईटि'' (पा०सू० ७-२-२८) इति सूत्रे इट इति समुदायरूपाश्रयणाद् 'अग्रहीत्' इत्यत्र च ''ग्रहोऽलिटि'' (पा०सू० ७-२-३७) इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य सिज्लोपः सिद्ध्यतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते। अप्रगृह्यस्य त्वादेशेऽनुनासिको यण् स्यात्। तथा चेष्टरूपत्रितयमध्ये 'ऊँ इति' इत्येकमेव सिद्धं न त्वपरं द्वयमित्यव्याप्तिः। अतिव्याप्तिश्च सानुनासिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसङ्गात्। अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च 'विति' 'ऊँ इति' इति द्वे एव रूपे स्यातां, न तु 'उ इति' इति तृतीयम्। अथ शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत तत उञ्मात्रस्यादेशविकल्पनाद् 'ऊँ

शाकल्यस्येत्येवं न्यासेनोत्ग्रहणे वापि अनार्षे इति निषेधानुरोधेन विभक्तिनिमित्तकौकारस्यैव ग्रहणेन तन्निवृत्तेरर्थात्सिद्धौ वैचित्र्यार्थमेव सम्बुद्धिग्रहणम्। वैचित्र्यं च पदलाघवाभावरूपम्। अवान्तरपदत्वमादाय तल्लाघवे तु वैयर्थ्यरूपमदृष्टार्थरूपं वा तदिति बोध्यमिति दिगिति। स्पष्टीकृतमिदं **भावप्रकाशे**॥

५.१५ 'उञः' 'ऊँ' सूत्रार्थविचारः

उञः ऊँ। एकं सूत्रम्। ततः वक्ष्यमाणफलार्थं विभज्य तत्राद्यं व्याचष्टे। **उञ इति।** इतेः शाकल्यस्य चानुवृत्तिरित्याह। **इताविति। वेति।** ऊँ इति च अनुवर्तते। विपरिणामेनाह। **प्रगृह्यस्येति।** तत्स्वरूपमाह। **दीर्घ इति।** इह अत्र प्रकरणे। एवमपि = योगविभागेन तद्विकल्पेऽपि। मात्रं कार्स्त्न्ये। **तत्र** तयोर्मध्ये। **रूपेणेति।** प्रगृह्यः प्रगृह्येत्यत्रेति कश्चित्। ऊँ इत्यत्रेति तु तत्वम्। **त्यत्र चेति।** चो सूत्रे इत्यग्रे योज्यः। तेन 'ग्रहोऽलिटी'ति सूत्रसमुच्चयः। **अन्विति।**

इति' 'उ इति' इति द्वयं प्रगृह्यस्य, 'विति' 'विति' इति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनया रूपचतुष्टयं स्यात्। तत्र त्रितयस्येष्टत्वेऽपि सानुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापतति। तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्युभयमनुवर्त्तत इत्युक्तम्। इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योञ इति व्याख्यातम्। आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्यं ऊँ इत्येतदादेशो भवतीति व्याख्यानेऽपि न कश्चिद्विशेष इत्यवधेयम्।

ननु परिनिष्ठितमेव प्रयोगार्हं, परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्। निहते तिङन्तादावव्याप्तिवारणायाप्रवृत्तेति। वैकल्पिकेऽागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते 'सेद्धा' इत्यादावव्याप्तिवारणायोक्तं नित्येति। अत एव 'पच्' 'लट्' इत्यादीनामलौकिकतेति सिद्धान्तः। तथाच 'उ इति' इत्येतद्रूपं न स्यादेव। अत्र हि शाकल्यमते ऊँआदेशेन भाव्यमेव। इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव नास्तीति चेत् ? भवेदेवं यदि शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं स्यात्, तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकम्। तथा च भाष्यम् — ''शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यात्'' इति ''ऊँ वा शाकल्यस्य'' इति च। तथाच तत्र कैयटः – ''शाकल्यश्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति'' इति, ''स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा सम्पद्यते'' इति च। यद्वा, अस्तु शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतम्। तथापि ''निपात एकाज्'' (पा०सू० १-१-१४) इत्यनेनैव सिद्धे ''उञः'' (पा०सू०

स्थानेऽन्तरेरित्यनेन। ऊँ इतीत्येकमिति पाठः। मात्रपदेन शाकल्यव्यवच्छेदः। **प्रगृह्यमिति।** न च तस्य प्रथमान्तत्वादादेशेनैव सम्बन्धः स्यादिति वाच्यम्। एवं सति उञ्मात्रस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य ऊँभावस्य विधाने योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविध्यानर्थक्यापत्तेः। मात्रपदेन तद्व्यवच्छेदः। **ततः** तदा। **तत्र** चतुर्णां मध्ये। **इह** ऊँ इत्यत्र। शाकल्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वचोभयं शाकल्यमते इति तयोरेकप्रयोगे एव प्रवृत्तिरित्याशयेन शङ्कते। **नन्वित्यादि।** चस्त्वर्थे। निहते अनुदात्ते। **अत एव** तदानाक्रान्तत्वाभावादेव। उक्ततात्पर्यमाह। **तथा चेति।** तत्रादौ व्याख्यातभाष्यमाह। **शाकल्यस्येति।** वार्तिकमाह। **ऊँ वेति।** स्येति चेति पाठः। कैयटस्य तत्प्रतीकस्थत्वात् वैपरीत्येनोक्तं, तमेव कैयटमाह। **तथा चेति।** एतत्प्रतीकस्थकैयटमुक्त्वा 'उञ इति योगविभाग' इति प्रतीकस्थकैयटमाह। **स्मृत्यन्तरेति।** एवञ्च योगविभागसामर्थ्यादनुवृत्तिसामर्थ्याच्च तन्न यथाश्रुतं, किन्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सकलेष्टसिद्धिरिति शाकल्यमते एव विकल्पः फलित इति भावः। नारायणाद्यनुरोधेनाह। **यद्वेति।** तेषां निषेधमुखेन

१-१-१७) इति तावन्नियमार्थम्। तथा च शाकल्यभिन्नमते न प्रगृह्यतेति प्रथमसूत्रार्थः। उत्तरसूत्रे च प्रगृह्यस्योञ इत्येतावतैव शाकल्ये लब्धे पुनः शाकल्यानुवृत्त्येतरेषामपि मते पाक्षिकः प्रगृह्योऽस्तीत्यनुमीयते। तेन 'उ इति' रूपं सिद्धम्। अथ वोत्तरसूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्छब्दाधिकाराश्रयणेन शकलस्यैव ऋषेरपत्यान्तरं गृह्यते। अस्मिंश्च पक्षे प्रगृह्यस्योञ इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यताऽपि लभ्यते। यथा ''ढकि लोपः'' (पा०सू० ४-१-१३३) इत्यनुवादसामर्थ्याद्ढगिति दिक्।

आदेशश्चायमनुनासिक इति निर्देशादेव व्यक्तम्। तथा च बव्हृचप्रातिशाख्यम् – ''उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तो पृक्तो द्राघितः शाकलेन'' (ऋ०प्रा० १-१८) इति। रक्तसंज्ञोऽनुनासिक इति च। अत एव 'यदेतनूँ इति पदकाराः पठन्ति' इत्यनुकरणे ''यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा'' (पा०सू० ८-४-४५) इत्येव विधिः प्रवर्त्तते।

प्रवृत्तावाह। **तथा चेति। पाक्षिक इति।** तथा च तद्धारणाय तदनुवृत्तिः सार्थिकेति भावः। नन्वयुक्तमेतत्, विकल्पार्थं उञ इत्यस्य विधेयत्वे सम्भवति नियामकत्वासम्भवात्। नियमशास्त्राणां विधिरूपेणाप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात्, तदन्यमते पाक्षिकप्रगृह्यत्वाङ्गीकारे नियमवैयर्थ्यापत्तेश्चात आह। **अथ वेति। पुनरिति।** उक्तरीत्यैव लाभे सतीति भावः। **शब्देति।** शाकल्यस्य चेति भावः। **शकलस्यैवेति।** तथा च न सर्वात्मना वाच्यार्थत्याग इति लाघवम्, पूर्वमतद्वये तु सर्वथा तत्त्याग इति गौरवमिति भावः। नन्वेतच्छकलापत्यमतेन प्रगृह्यत्वं, तत्र हि शकलापत्यान्तरस्यैव ग्रहणादत आह। **अस्मिंश्चेति।** अपिरुक्तसमुच्चायकः। ननु प्रथमान्ततया विधेयत्वमेवास्त्विति किमर्थं सामर्थ्यकल्पनेनेति चेन्न प्रथमान्तत्वेन प्रगृह्यत्वविशिष्टस्य ऊँ आदेशस्य विधानेऽपि विशेष्योद्देश्यकस्य विशेषणविधेरार्थिकस्य कल्प्यमानत्वमेव। अन्यथाऽनुदात्तत्वादिविशिष्टस्यावादेशविधानस्य सम्भवेन विधेयस्यानुवाद्यत्वलाभार्थं कृतं सर्वग्रहणमनर्थकं स्यात्, उभयविधाने वाक्यभेदापत्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु एकसूत्रत्वे शाकल्याननुवृत्तौ ऊँ इत्येकमेव रूपं स्यात्, प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेन प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च सहविधानात्। 'उ इति' 'विती'ति च न स्यात्। तदनुवृत्तावपि द्वयोर्विकल्पे 'ऊँ इति' 'विती' ति सिद्ध्यति, न तु उ इतीति। प्रगृह्यत्वस्य विकल्पेन पक्षे तदभावेऽप्यस्य तात्पर्यात्। एतदभावे 'निपात' इत्यस्याप्राप्तेः। तदुक्तं भाष्ये 'ऊँ'विभाषा यथा स्यात्, 'ऊँ इति' 'उ इति'। अन्येषामाचार्याणां मते वितीति। अनेन हि योगविभागस्य 'उ इती'ति रूपसिद्धिः फलमिति स्पष्टमेव लभ्यते। आद्ये विकल्पाननुवृत्तौ

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे (पा०सू० १-१-१९)। शाकल्यस्य इताविति निवृत्तम्। ईदन्तमूदनन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यं स्यात्। 'अध्यस्यां मामकी तनू'। मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते ''सुपां सुलुक्'' (पा०सू० ७-१-३९) इति लुप्तसप्तमीकावेतौ। मामकी इति, तनू इतीति पदकाले कार्योदाहरणे बोध्ये। 'सोमो गौरी अधिश्रितः' इति संहितायामप्युदाहरणम्। ईदूताविति किम् ? प्रियः सूर्य्ये प्रियो अग्ना भवेति। अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या डाआदेशः। पदकारैः प्रगृह्येष्वितिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेनेहापि पदकाले इतिशब्दप्रयोगप्रसङ्ग इति प्रत्युदाहरणमिदम्। सप्तमीग्रहणं किम्। धीती, मती, सुष्टुती। धीत्या, मत्या, सुष्टुत्येति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः। ततः ''अकः सवर्णे दीर्घः'' (पा०सू० ६-१-१०९) इत्येकादेशः। न त्विह सुपो लुक्, ह्रस्वश्रवणापत्तेः। अर्थग्रहणं किम् ? वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्नद्यातिः

'निपात' इत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमेव स्यात्। 'ऊँ इति' 'उ इति'। एवञ्च प्राप्तविभाषेयम्। द्वितीये द्वयोरसम्बन्धे 'उञ' इत्यार्थाधिकारादप्रगृह्यस्यैवादेशे तस्य 'इको यणि'ति यणि ऊँ इतीत्यस्यासिद्धिः। दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिश्च। विकल्पमात्रसम्बन्धेऽपि तदसिद्धिरेवेति विधानसामर्थ्यात्प्रगृह्यपदसम्बन्धः। तन्मात्रसम्बन्धेऽर्थाधिकारादप्रगृह्यस्य नित्ये ऊँ आदेशे 'ऊँ इती'ति, प्रगृह्यस्य 'उ इतीति' सिद्धेऽपि 'वितीति' न सिद्ध्येत् अतः तस्यापि सम्बन्धः। किञ्च इको यणित्यत्र सिद्धान्ते कथमपि यणंशेऽनुनासिकाग्रहणेन सानुनासिकवकारघटितरूपापत्तिरनन्विता। किञ्च सामानाधिकरण्येन विपरिणामेन च व्याख्यानमयुक्तम्। प्रगृह्यत्वस्य साक्षादुद्देश्यसम्बन्धस्य कृत्यतयाऽत्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात्। उञनुवादेन संज्ञाऽऽदेशयोः सहविधानस्यैव न्याय्यत्वाच्च। वाचः क्रमवृत्तित्वात्सम्भवानुरोधेन पूर्वं संज्ञा पश्चादादेश इति स्थानिवत्वेनादेशे तत्कार्यम्। भाष्ये 'प्रगृह्यसंज्ञके'त्यपि तल्लब्धार्थस्वरूपकथनमेव। यद्धेति मते दोषस्तु उक्त एव। अथ वेत्यपि मतं न युक्तम्, 'अन्येषामाचार्याणां मते' इति भाष्यविरोधापत्तेरुक्तरीत्या तदलाभात्। प्रसिद्धविरोधापत्तेः, रूढियोगमिति न्यायविरोधापत्तेः। विशिष्टविध्यनङ्गीकारात्, सर्वग्रहणस्य स्पष्टार्थत्वस्याकरे उक्तत्वाच्चेति दिगिति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति॥**

५.१६ 'ईदूतौ च सतम्यर्थे' अत्रार्थग्रहणविचारः

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। कार्योदेति। सन्धिकार्याभावफलकप्रकृतिभावोदेत्यर्थः।

''संज्ञायाम्'' (पा०सू० २-१-४४) इति सप्तमीसमासः। ननु सप्तम्यर्थोपीहास्त्येव तत्कथमर्थग्रहणे कृतेऽपीष्टसिद्धिरिति चेत् ? इत्थम्, जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे पदे वर्णवद्वृत्तौ वर्त्तिपदानामानर्थक्यादीदन्तमिहानर्थकं, न तु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमेव। अजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षेऽपि उपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति किन्तु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे। अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च यावानर्थः सप्तम्याऽभिधीयते आधेयासंगृष्टो निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मात्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिप्रविष्टेन भविष्यति। यद्यपि वाक्यवत्समासेऽपि लुप्तसप्तमीबलेनाधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्यार्थतया संसृष्टबोध इति वक्तुं शक्यते, तथापि सिद्धान्ते तावत् ''समर्थः पदविधिः'' (पा०सू० २-१-१) इति परिभाषानुरोधात् समासस्थले एकार्थीभाव एव सामर्थ्यं, न तु व्यपेक्षा। अत एव ''उपसर्जने विशेषणान्वयो न भवति शक्यैकदेशत्वात्'' इति द्वितीये वक्ष्यते।

संहितायामिष्टापत्तेराह। **पदकारैः प्रगृह्येष्वितीति। वर्णवदिति। संज्ञाया**मिति समासेऽस्य रूढिशब्दत्वेनावयवार्थाप्रतीतेः। विग्रहप्रदर्शनं तु रथन्तरादिवद्बोध्यम्। अत एव 'जहत्स्वार्था तु तत्रैव रूढिर्यत्र विरोधिनी'त्युक्तं वृद्धैः। अत एव **संज्ञाया**मिति समास उक्तः। वाक्येन संज्ञनवगमेन नित्यसमाससदृशत्वेऽपि तत्र वाग्रहणसम्बन्धे मानाभावेन विग्रहे बाधकाभाव इति भावः। **न त्विति।** नैवेत्यर्थः। सुतरामिति भावः। चस्त्वर्थे। यावानित्यस्य व्याख्या। **आधेयेति।** तस्य व्याख्या। **निष्कृष्टेति।** नन्वर्थग्रहणाभावे ईदूदेदितिवत् इदूदन्ता या सप्तमीत्यर्थापत्तौ सोमो गौरीत्यादौ न स्यात्, किन्तु पपीत्यादावेव स्यात्, एकादेशस्य परादिवद्भावेन सप्तमीत्वादिति तत्सिद्ध्यर्थं तदावश्यकत्वे कथं सामर्थ्योपवर्णनमिति चेत् - अत्र केचित्। तथा सति ईदूतौ सप्तम्यन्ते इत्येव वदेत्। ईदन्तमूदन्तं च सप्तम्ये इदमेव वैलक्षण्यं बोधयितुं लघुभूतोऽपि ईदूदित्यत्रैव तत्सूत्रगर्भो न्यासो न कृत इत्याहुः। अन्ये तमित्यर्थेन सर्वस्याप्यत्र स्यात्। किञ्च त्वदुक्तार्थे ईदूतोरित्येव वदेत्, अजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोः फलैक्यानुरोधेन च बहुलक्षणसंस्कारानुरोधेन सप्तम्यर्थेत्याद्यर्थः 'इदूतौ सप्तमी प्रगृह्यम्' 'अदसः' 'एच्च द्विवचनम्' इत्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासकरणेन तदपेक्षया बोधनेन ऊकारांशेऽसम्भवेन च संज्ञाविधाविति निषेधाप्रवृत्तौ इदूदन्तं सप्तम्यन्तमित्यर्थेनेष्टसिद्धेरित्याहुः। वस्तुतस्तु पपीत्यादीनामेतद्भाष्यप्रामाण्यादनभिधानमेवेति न कोऽपि दोष इति बोध्यम्। पक्षद्वयेऽपि परमतेनाशङ्कते। **यद्यपीति।** यद्यप्यत्रापि द्वितीयपक्षे वारणं भाष्यादौ स्फुटम्, तथापि वस्तुतत्वमेवाह। **तथापीति।** तथा च पक्षद्वयेऽपि न भवदुक्तशङ्कावसरः, तयोस्तयोरेव पर्यवसानेनोभयत्राप्यदोषस्योक्तत्वादिति भावः। एवं स्वमते उक्त्वा परमतेऽप्याह।

मीमांसकादीनामपि निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसम्बन्धिनि लक्षणाऽभ्युपगमाद्युक्तैवार्थग्रहणेन वाप्यश्वनद्यातिप्रभृतेर्व्यावृत्तिः। आतिः बलाका। शरारिरातिराटिश्च बलाका विसकण्टिका। (अ० को० २-५-२७) इत्यमरः। आद्यास्त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः बलाकासाहचर्यादिति केचित्। वस्तुतस्तु शरार्यादयस्त्रयः पक्षिविशेषवाचका न तु बलाकापर्यायाः। अतो बलाकासाहचर्यमकिञ्चित्करं स्त्रीत्वं परमस्त्येव। रत्नकोशे स्त्रीलिङ्गकाण्डे – ''आटिः शरारिर्वरटी'' इत्युक्तेः। आतेरपि तत्साहचर्यात्।

तपरकरणमसन्देहार्थमिति वृत्तिः। अत्र वार्त्तिकम् –

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते॥
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत्॥

अस्यार्थः – ईदूतौ सप्तमीत्येवास्तु नार्थोऽर्थग्रहणेन। अत्रोत्तरमाह — लुप्त इति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात्। सप्तम्या एव संज्ञा स्यात्। लुप्तेऽपि सुपि प्रकृतिभागस्य संज्ञासिद्धये तु कर्त्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः। ननु 'सोमो गौरी' इत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किन्तु 'धीती' 'मती' इत्यादाविव पूर्वसवर्णे कृते ''अकः सवर्णे'' इति दीर्घैकादेशे तस्यादिवद्भावात्सप्तमीग्रहणादस्त्येव सप्तमीत्याशङ्क्याह - पूर्वस्येति। आडाम्भाव इति। एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्गत्वाच्चाऽऽडामौ स्यातामित्यर्थः। तस्माल्लुगेवेति स्थितेऽर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति भावः। नन्वर्थग्रहणं माऽस्तु वचनसामर्थ्याच्च संज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह - वचनादिति। यत्र दीर्घत्वं तत्रैव वचनात्स्यात् ''दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्'' इति यथा। अत्र हि सरश्शब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्य ''इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्'' (का०वा०) इतीकारादेशे सप्तमी

मीमांसकेति। न्यायस्वरूपं प्रागुक्तम्। **लक्षणेति।** पूर्वपदस्येति भावः। **वार्तिकमिति।** श्लोकेत्यादिः। **स्यादिति।** तथा च सरसीत्यत्रैव स्याद्भौरीत्यादौ न स्यादिति भावः। तदाह। **लुप्तेऽपीति। पूर्वसवर्णे इति।** यद्यपीकारान्ते पूर्वसवर्णे सत्यसति वा न विशेषस्तथाप्यूकारान्ते विशेषो बोध्यः। **आडामिति।** यत्तु ईदूतौ चर्षणयोरिति वाच्ये तथोक्त्या ओस्सुपोरादेशे सूत्रवृत्त्या बोधितत्वेन तत्राडामोरप्राप्त्येदं चिन्त्यमिति नारायणः। तन्न। एतद्भाष्यप्रामाण्येन

श्रूयते। तथाच 'सोमो गौरी' इत्यादौ न स्यादेवेत्यर्थः। एतद् दूषयतितत्रापीति। तत्रापि सप्तम्या लुगेव न त्वीकारः। यदि सरसीशब्दोऽपि वर्त्तते। असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा। अस्ति हि सरसीशब्दो ''दक्षिणापथेहि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते'' इति भगवदुक्तेः ''कासारः सरसी सरः'' (अ०को० १-१०-२८) इत्यमरकोशाच्च। तथा च '''सरसीः परिशीलितुं मया'' इत्यादि प्रयोगोऽपि दृश्यते। एवञ्च सरसीशब्दोऽपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात्तदन्तविधिरिति स्थितम्। ननूक्तरीत्याऽस्तु सरसीशब्दः, सरस्शब्दोऽपि सान्तो निर्विवाद एव। तथाच सान्तादेवेकारादेशोऽयमस्तु। एवं हि सति संज्ञाविधौ ज्ञापकात्त्यक्तस्य तदन्तग्रहणस्य पुनराश्रयणं न कर्त्तव्यं भवतीति चेत् ? न, तथा सतीकारस्य सुत्वेनानुदात्ततया सरः शब्दस्य च सृधातोरसुनि व्युत्पादितस्य नित्स्वरेण सरसीति पदमाद्युदात्तं प्रसज्येत। गौरादिषु ''पिप्पल्यादयश्च'' (का०वा०) इति पाठात्पिप्पल्याद्यन्तःपातिनः सरःशब्दान्ङीषा त्वन्तोदात्तमिष्यते। तथैव वेदे पाठात्। एवन्तर्हि प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु। एवञ्च ''इदूदेद् द्विवचनम्'' (पा०सू० १-१-११) इति सूत्रे ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तमिति पक्षे ईदूदेदन्तं यद्विवचनं तदन्तमिति पक्षश्च समर्थितो भवति। तत्र हि कुमार्य्योरगारं कुमार्य्यगारम्, अशुक्ले शुक्ले सम्पद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रं इत्यात्रातिव्याप्तिरिति दोषः। स च प्रत्ययलक्षणविरहादेवोद्धृत इत्याह – ज्ञापकमिति। प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणाभावस्येति शेषः। केदं ज्ञापनमुपयुज्यते, तदाह-तदन्तत्व इति। तदन्तगर्भे

तेषामनभिधानात्। चो ह्यर्थे। निराकर्तुः संशयार्थकयदिशब्दासङ्गतेराह। **असमिति।** हि यतः। अतः सन्देहो न। तथा च किञ्च नन्वित्याद्यवतरणं सान्तादेव परस्य ङे इत्याद्येवमाह। **एवं सतीति। नित्स्वरेणेति।** आद्युदात्ततयेति शेषः। **पाठादिति।** यत्तु सुपामिति सूत्रभाष्यप्रामाण्याच्छाखान्तरे आद्युदात्तपाठोऽप्यस्ति, तत्रेयाडित्यस्य दन्ति नेत्येवोदाहरणं दत्तमिति चिन्त्यमेतदिति। तन्न। प्रकृतसूत्रभाष्यविरोधात्। तत्र हि सरसीशब्द एवोदाहृतः, ततो लुकैवोक्तप्रयोगे सिद्धे इयाडिति वार्तिके इकारादेशो न विधेय इति भाष्याशयः। सरसीशब्दो यदि ङीषन्तस्तदान्तोदात्तत्वमित्यत्र न्यायसिद्धं। असुन उगन्तत्वात् ङीबन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव तत्वम्, शाखान्तरे आद्युदात्तपाठे तु तत्र व्यत्ययेन ङीबिति बोध्यम्। **तत्र हि** तयोः पक्षयोर्हि। यथाक्रममिति शेषः। **इत्यत्र** इत्यनयोः। यथाश्रुतेऽनन्वितत्वादाह। **प्रगृह्येति।**

पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः। ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावादेव तदन्तपक्षस्तत्र न स्थित इत्यपरितोषादाह - मा वेति 'वाप्यश्वः' इत्यादौ मा भूदित्यर्थः।

अत्रेदमवधेयम्, ''अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः'' (उ०सू० ३-४४६) इति सूत्रादीरित्यनुवर्त्तमाने ''यापोः किद्वे च'' (उ०सू० ३-४४७) ''वातप्रमीः'' (उ०सू० ४-३४९) इति सूत्राभ्यां शब्दत्रयं व्युत्पादितम्। यान्त्यनेनेति ययीर्मुक्तिमार्गः। पिबति रसान्पाति वा लोकमिति पपीः सूर्य्यः। वातं प्रमिमीते सम्मुखधावनादिति वातप्रमीः निःशृङ्गो मृगाकृतिर्वातमृगनामा पशुविशेषः। एभ्यस्त्रिभ्योऽपि ङौ सवर्णदीर्घात् 'पपी' 'ययी' 'वातप्रमी' इति रूपं निर्विवादम्। तथाचेह श्रूयमाणस्येकारस्य सप्तमीत्वात् 'तत्रापि सरसी यदि'इत्यसङ्गतम्, ईकारस्य श्रूयमाणस्यासम्भवात्। सामर्थ्यात्तदन्ताविधिर्भविष्यतीत्यस्यार्थः। तस्मादूकारांशे सामर्थ्यात्तदन्तविधौ लब्धे 'सोमो गौरी' इत्यादावपि भविष्यतीत्याशयः। 'ययी आसक्तः' इत्यादौ तु भाव्यमेव प्रकृतिभावेन। न चायं योगश्छान्दसस्तथाविधानामेवोदाहरणानां दत्तत्वादिति वाच्यम्, मुनित्रयोक्तिं विनाऽस्मदिच्छया छान्दसत्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गात्, लोके प्रगृह्यत्वं न भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलम्भाच्च, 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायेन लोके 'ययी' 'पपी'

अपरितोषादिति। उक्तार्थे ज्ञापितेऽपि प्रकृतसूत्रस्य लुप्ते वचनसामर्थ्यादेव प्रवृत्तौ अर्थग्रहणस्याचारितार्थ्येन ज्ञापकस्य शैथिल्यमित्यप्यपरितोषो बोध्य इत्याहुः। **मावेतीति।** अत्र पूर्वपदग्रहणमुपसर्जनोपलक्षणम्। तेन वाप्यामिवाचरति वापीयति कूपे इत्यत्राप्यर्थान्तरसङ्क्रामात्प्रगृह्यत्वं नेति बोध्यमिति केचित्। तन्न। तत्राफलत्वादेवाप्रवृत्तेः। किञ्चोपसर्जनं शास्त्रीयं लौकिकं वा। आद्ये तत्रापि तदभावः। अन्त्ये गौरीत्यादावपि दोष इति दिक्। नारायणादिसिद्धान्तमाह। **अत्रेदमिति।** असाङ्गत्ये हेतुमाह। **ईकारेति।** हि यतः। एवं सन्दूष्य भाष्यं योजयति। **तस्मादिति। त्याशय इति।** भाष्यस्येति शेषः। तथा च तत्साहचर्यादीकारान्तेऽपि भविष्यतीति तात्पर्यम्। एतेनैतद्भाष्यप्रामाण्याद्ययीत्यादीनां सप्तम्येकवचने प्रयोगाभाव इति परास्तम्। न चानाङित्यनुवर्त्य पर्युदासात्तस्यापि तादृशस्य प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणाद्ययीति सप्तम्यन्ते नेति वाच्यम्। मण्डूकानुवृत्तौ मानाभावात्। गौरीत्यादीनामनुदाहरणत्वापत्तेश्च। सुबन्तत्वेन सादृश्यस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च। न च सप्तम्या प्रकृतिराक्षिप्यते, अतो नास्येति वाच्यम्। सप्तम्यन्तस्याप्याक्षेपापत्तेः। **तथाविधेति।** अर्थग्रहणानुवृत्त्या तत्वमिति तु न युक्तम्। मण्डूकानुवृत्तेरेकदेशानुवृत्तेश्च

'वातप्रमी' इत्येतेषां प्रगृह्यत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च। अत एव ''दृग्दृशवतुषु'' (पा०सू० ६-३-८९) इति सूत्रे ''दृक्षे च'' (का०वा०) इति वार्तिकमुपादाय क्सप्रत्ययः सादेशश्च छन्दस्येव, भाष्ये 'सदृक्षासः' इत्युदाहृतत्वादिति केचिदिति व्याचक्षाणा हरदत्तादय-श्छान्दसत्वं वदतां मते स्वस्यापरितोषमाविश्चक्रुरिति दिक्।

दाधाघ्वदाप् (पा०सू० १-१-२०)। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ वर्जयित्वा। तत्र दारूपाश्चत्वारः – ''डुदाञ्'' (जु०उ० १०९१) प्रणिददाति, ''दाण् (भ्वा०प० ९३०) **प्रणियच्छति, ''दो''** (दि०प० ११४८) **प्रणिद्यति, ''देङ्''** (भ्वा०आ० १६२) **प्रणिदयते। धारूपौ द्वौ - ''डुधाञ्''** (जु०उ० १०९२) **प्रणिदधाति, ''धेट्''** (भ्वा०प० ९०२) **प्रणिधयति वत्सो मातरम्। अदाबिति किम् ? ''दाप् लवने''** (अ०प० १०५९) **दातं बर्हिः। लूनमित्यर्थः। घुत्वाभावाद् ''दोदद्घोः''** (पा०सू० ७-४-४६) **इति न प्रवर्त्तते। ''दैप् शोधने''** (भ्वा०प० ९२४) **अवदातं मुखम्। इह घुत्वाभावाद् ''अच उपसर्गात्तः''** (पा०सू० ७-४-४७) **इत्येतन्न। घुप्रदेशा ''नेर्गदनद''** (पा०सू० ८-४-१७) **इत्यादयः। इह दोदेङ्धेटामनुकरणानि व्यवस्थाप्य तत्र ''प्रकृतिवदनुकरणम्''** (प०भा०) **इत्यतिदेशाद् ''आदेच उपदेशेऽशिति''** (पा०सू० ६-१-४५) **इत्यात्वं क्रियते, अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धान्तात्। न चैवं विभक्तेरुत्पत्तिर्न स्यादधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम्, अधातुरिति पर्य्युदासोऽयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः। अस्ति चेह स्वाश्रयमधा-**

दुर्वचत्वात्। मते तदंशे, स्वस्य स्वग्रन्थस्य। वस्तुतस्तु 'न चास्ति सप्तमी ईदूता'विति भाष्यप्रामाण्यादेषामनभिधानमेवेति यथाश्रुतमेव भाष्यं युक्तमिति अत्रेदमित्यादि चिन्त्यमिति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति**॥

५.१७ घुसंज्ञासूत्रार्थविचारः

दाधा घ्वदाप्॥ दाधा इत्यनयोः प्रत्यययोर्न ग्रहणम्, दाप्साहचर्यात्। तत्र घुसंज्ञायाः फलाभावाच्चात आह। **धातव इति।** तत्र तावत्सूत्रमतमाह। **इहेत्यादिना।** नन्वनुकरणानामुपदेशाभावान्नोपसंदेशे एजन्तत्वमिति कथमास्वप्राप्तिरत आह। **प्रकृतीति।** नन्वेवमप्यशित्परत्वाभावात्तदप्राप्तिरेवात आह। **अनैमित्तेति। एवं** प्रकृतीत्यस्य सञ्चारे। हि यतः।

तुत्वम्। यद्वा, ''यत्तदेतेभ्यः'' (पा०सू० ५-१-३९) इत्यादाविवेहापि कार्यविशेष-पुरस्कारेणैवातिदेशप्रवृत्त्यप्रवृत्ती भविष्यतः। ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयोश्च धारूपयोरेक-शेषं कृत्वा द्वन्द्वः कर्त्तव्यः। 'प्रणिदाता' इत्यादौ कृतात्वानां दोदेङ्धेटां तु स्थानिवद्भावात्सिद्धं घुत्वं, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया ''निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य'' (प०भा० ८२) इत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः, सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात्। अत एव दारयतिधारयत्योर्नातिप्रसङ्गः, तयोरनुकरणे आत्वासम्भवेनेह दृ धृ इत्यनयोरनुपात्तत्वात्। ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात् 'प्रणिद्यति' 'प्रणिधयति' इत्यादौ चात्वविरहात्कथं घुत्वमिति चेत् ? भ्रान्तोऽसि। न हि वयं कृतात्वमनुकुर्मो येनोक्तदोषः स्यात्, अपि तु देदोधे इत्येङन्तेष्वेवानुक्रियमाणेषु लक्षणवशनिष्पन्नमात्वमित्युक्तम्। न च लक्षणेन स्वरूपान्यत्वेऽप्यनुकरणता हीयते, ''सख्युरसम्बुद्धौ'' (पा०सू० ७-१-९२) इत्यत्रापि सखिरूपप्रतीतेः, 'गवित्ययमाह' इत्यत्र गोशब्दप्रतीतेश्च। दीङस्तु नेह ग्रहणं तदनुकरणे आत्वासम्भवात्। वार्तिकमते एजन्तानां दीङादीनामात्वविधानात्। भाष्यमते त्वेज्निमित्ते परतस्तद्विधानात्। तेन दीङस्तृजादावात्वे कृतेऽपि घुसंज्ञाविरहात् 'प्रनिदाता' इत्यत्र ''नेर्गद'' (पा०सू० ८-४-१७) इति, नित्यं णत्वं न भवति ''शेषे विभाषा'' (पा०सू० १-२-२७) इति वैकल्पिकं तु स्यादेव। तथा 'उपादास्तास्य स्वरः शिक्षिकस्य' इत्यत्र ''स्थाघ्वोरिच्च'' (पा०सू० १-२-१७) इतीत्वं न भवतीति सूत्रकारस्य मतम्। नन्वस्मिन्पक्षे दाप्दैपावनुकृतौ न वा ? आद्येऽनुकरणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञा-विकल्पः स्यात्, अन्त्ये अदाबिति व्यर्थं स्यात् अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोर्घुसंज्ञाप्राप्ति-

---

प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्याह। **यद्वेति। द्वन्द्व इति।** तदुत्तरं विभक्त्यश्रुतिः सौत्रीति केचित्। असौ रुत्वयत्वलोपेषु रूपमिति तु तत्वम्। आदिना प्रणिदयते प्रणिद्यतीत्यादिसङ्ग्रहः। कृतात्वानामित्युपलक्षणं विकृतमात्राणाम्। अन्यथा प्रणिद्यतीत्यादावपि संज्ञा न स्यात्, दोदेरूपाभावादिति बोध्यम्। **नेति।** अत्र पक्षे इति भावः। उक्तमेव शङ्कापूर्वं दृढयति। **नन्वित्यादिना। नोक्त इति।** दोदेरूपाभावात्तत्र तत्र स्यादित्युक्त इत्यर्थः। **न च** न हि। ह्यर्थमेवाह। **सख्युरित्यादि।** तदसम्भवं द्वेधा आह। **वार्तिकेति।** प्रकृतत्वादाह। **दीङादीनामिति।** व्युत्क्रमे बोध्यः। आदिशब्दः सादृश्ये। निमित्ते प्रत्यये **इति सूत्रेति।** इत्यारभ्यैतत्पर्यन्तमुक्तमित्यर्थः। **उदात्ताविति।** यत इत्यादिः। परं केवलम्। न च न हि। दोषान्तरमाह। **तथेति।** विकृतानां 'दोदद्धो'रिति सूत्रे धेण्निवृत्त्यर्थदाग्रहणपर्यालोचनया गामादेति

विरहादिति चेत् ? न, अदाबित्यस्मिन्नसति तयोरप्यनुकरणं सम्भाव्येत। न हि लक्षणैकचक्षुषा दोदेङादीनां दाप्दैपोश्च वैलक्षण्यं किञ्चिदनुभूयते यद्बलाद् ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाप्येयाताम्। ''व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः'' (प०भा०१) इति परमवशिष्यते। किन्त्वगतिकगतिरेषाऽनभिधानवत्। न च तद्बलेन सिद्धस्य प्रत्याख्यानं शोभते।

वार्तिककारमते तु प्रयोगस्थानामेव दाधारूपाणामिदमनुकरणम्। न चैवं 'प्रणिद्यति' 'प्रणिदयते' इत्यादौ शिति न स्यात्, आत्वाभावात्। तथा ''देङ् रक्षणे'' (भ्वा०आ० ९६२) अदित ''धेट्'' (भ्वा०प० ९०२) व्यत्यधित, 'प्रणिदाता' 'प्रणिधाता' इत्यादावपि न स्यादात्वस्य लाक्षणिकत्वात्, ''लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणम्'' (प०भा० ११४) इति न्यायादिति वाच्यम्, वचनबलेनैव तत्समाधानात्। तथाच कात्यायनवार्तिकम् - ''घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम्'' इति। भारद्वाजीयास्तु पठन्ति – ''शिद्विकृतार्थम्'' इति। तथाच दाधाप्रकृतयो घु इति पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सन्निधानाद्दाधामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम्।

भाष्यकारास्तु वार्त्तिकं प्रत्याचख्युः। तथाहि, ''नेर्गद'' (पा०सू० ८-४-१७) इति सूत्रे तावदवश्यं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं 'प्रणिमयते' 'प्रण्यमयत' इत्यत्रापि णत्वं यथा स्यात्। तदेव पुरस्तादपकृष्य घुप्रकृतिम इति पठिष्यामः। घुश्च प्रकृतिश्च माश्चेति द्वन्द्वः। सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहिष्यते। न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तिः, माङो ङकारानुबन्धस्यैव तत्रावश्यं पठनीयत्वात्। अन्यथा 'मामानः'

परिभाषामाश्रित्य घुत्वं सुलभमिति शिदर्थमित्येवोक्तम्। अनेन तु विकृतार्थमपीति। भारद्वाजीयैस्तु ज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवात् तावद्विवेकासमर्थानां विकृतसङ्ग्रहोऽप्यस्य प्रयोजनमित्याशयेन विकृतार्थत्वमप्युक्तम्। **व्याख्येयमिति।** प्रत्येकं वाक्यार्थे पर्यवसन्ने प्रकृतिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्प्रकृतानामप्रकृतानां च सम्बन्धिनामुपस्थितो प्रत्यासत्त्याऽप्रकृतानां निरासे दाधामेव पर्यवस्यति, न तु वाच्योऽयम्। एतेन प्रकृतिशब्दान्वयाय दाधाशब्दे विभक्तिविपरिणाम इत्यपास्तम्। गौरवात्। वार्तिके सूत्रपदानि नानुवर्तत इति तु वालवं धनमात्रम्, वाहतेत्यादौ पुत्रपदानुवृत्तेः सर्वसम्मतत्वादिति बोध्यः। **कर्तव्यमिति।** माङ्ग्रहणेन मेङोऽपि ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थमिति भावः। तदाह। **प्रणीति। न चैवमिति।** वार्तिकमतेनेयं शङ्का यद्यपि, तथापि वस्तुतत्वमेवाह। **माङ इति।** ङानुबन्धकस्य माङ एवेत्यर्थः। एवमपि दास्थले निर्वाहेऽपि

इत्यत्रातिप्रसङ्गात्। तस्माद् घुप्रकृतिमाङिति पाठेन 'प्रणिद्यति' 'प्रणिदयते' इत्यादेः सिद्धत्वाच्छिदर्थं तावद् धुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति स्थितम्। भारद्वाजीयोक्तरीत्या 'विकृतार्थं कर्त्तव्यम्' इति पुनरवशिष्यते। तदपि न, ''गामादाग्रहणेष्वविशेषः'' (प०भा० ११५) इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः। अस्यां च परिभाषायां दैपः पित्त्वं लिङ्गम्। तद्ध्यदाबिति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते, लाक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां देप्ग्रहणाभावे तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्त्वेन ? न चैवमपि धेटो घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम्, ''दो दद्धीः'' (पा०सू० ७-४-४६) इत्यत्र धेटो निवृत्त्यर्थं द इत्युक्तमिति वाच्यम्, तत्र दधातेर्हिः'' (पा०सू० ७-४-४२) इति ह्यादेशविधानादेव दद्धावाप्रसङ्गात्। नन्वेवमपि ''गामादाग्रहणेष्वविशेषः'' (प०भा० ११५) इत्येतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया ''निरनुबन्धकग्रहणे'' (प०भा० ८२) इति परिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात्। तथाच 'प्रनिदारयति' 'प्रनिधारयति' इत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति चेत् ? न, गदादीनां य उपसर्गस्तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य नेरिति व्याख्यानात्। दारयतिधारयत्यवयवयोस्तु दाधारूपयोरनर्थकत्वान्न तं प्रत्युपसर्गत्वम्, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वक्ष्यमाणत्वात्। न चैवं 'प्रणिदापयति' 'प्रणिधापयति' इत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यम्, तत्र पुगागमात्पूर्वं

विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति भावः। तन्मतेनैवाह। **दो ददिति।** धेण्निवृत्त्यर्थमिति पाठः। धेण्निमित्तमिति पाठे तु मक्षिकार्थो धूम इति वत् बोध्यम्। **तत्र** दधातौ। **एवमपि** उक्तरीत्याऽव्याप्त्यभावेऽपि। **निरनुबन्धकेति।** सत्यां च तस्यां दोऽवेत्यस्यैव ग्रहणं स्यादिति भावः। तथा च वार्तिकमते कृतेऽपि प्रकृतिग्रहणे निरनुबन्धकेति परिभाषाव्यावृत्त्यर्थं गामादेत्याद्यावश्यकमिति बोध्यम्। दा इति सामान्यानुकरणसामर्थ्यात्तन्मते अस्या अप्रवृत्तिः। अन्यथा दोधा इत्येव वदेदित्यन्ये। **स्यादिति।** एतदंशे विशेषाभावात् ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वम्। एवञ्च भाष्योक्तप्रथमसमाधिरयुक्त इति भावः। अत एव तदुक्तद्वितीयसमाधिमेवाह। **गदादीनामिति। यत्क्रियेति** व्याख्यातमिदम्। **एवं** उक्तरीत्यङ्गीकारे। णत्वस्यासिद्धत्वात्पुकः पूर्वमप्रवृत्तेः तन्निमित्तभूतघुसंज्ञाया अपि फलाभावात्तदाऽप्राप्तेः पुकि घुत्वेऽप्यनर्थकत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वाभावात्तदप्राप्तिरिति भावः। **त्यत्रापीति।** घुसंज्ञातः प्राक् परत्वान्नित्यत्वाच्च पुगिति भावः। **पूर्वमिति।** अन्तरङ्गत्वादिति भावः। धातूपसर्गयोः कार्यस्यान्तरङ्गत्वात्पुकः पूर्वं दाधा

दा धा इत्यवस्थायां घुसंज्ञाप्रवृत्तौ पुग्विशिष्टस्यापि घुग्रहणेन ग्रहणात्। 'अनागमकानां सागमका आदेशाः' इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन घुसंज्ञाप्रवृत्तेः। नन्वनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्य्यं सम्प्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवदिति स्थानेन्तरतमसूत्रस्थभाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दापयत्यादिसाम्यमेव, निष्पन्नस्याणो रपरत्वाभ्युपगमेन रेफपुकोरविशेषादिति चेत्? सत्यम्, ''सिद्धन्तु प्रसङ्गे रपरत्वात्'' इत्युरण्रपरसूत्रस्थवार्त्तिकरीत्या समाधानं कृतम्। उक्तभाष्यरीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्तसूत्रकारमतमाश्रित्योद्धर्त्तव्यः। न हि दृधृ इत्यनयोरनुकरणे आत्वं लभ्यते इति दिक्।

इदं त्ववधेयम्, 'प्रणिदापयति' इत्यत्राप्युपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे सत्येव ''नेर्गद'' (पा०सू० ८-४-१७) इति नित्यं णत्वं, ण्यर्थविशेषकत्वे तु घुसंज्ञकं प्रत्यनुसर्गत्वात् ''शेषे विभाषा'' इति विकल्प एव न तु नित्यं णत्वमिति।

स्यादेतत्, 'उपदिदीषते' इत्यत्र ''सनि मीमा'' (पा०सू० ७-४-५४) इतीस्भावः स्यात्, वार्त्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात्। सूत्रकारभाष्यकारयोस्तु नासौ दोषः,

---

इत्यनयोरर्थनत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वस्य सत्वात्ततः पूर्वमेव णत्वेन तद्रूपफलस्य सत्वान्न तदा घुसंज्ञेति तात्पर्यम्। नन्वकृतपरिभाषया न पूर्वं णत्वप्रवृत्तिरत आह। **पुग्विशिष्टेति।** यदागमा इति न्यायादिति भावः। दारयतीत्यादौ तु गुणात्पूर्वं न दारूपत्वम्, गुणे कृतेऽपि रेफस्य न दारूपवचनत्वम्। अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वेऽपि अकारस्य दकारावयवत्वे मानाभावाच्च क्षतिरिति दिक्। अत्र पुकि कर्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वात्तदा कार्याभावात् घुसंज्ञा न प्रवर्तते। कृते तु दारुपस्यानर्थक्यादप्राप्तिरिति चिन्त्यमेवेदमिति केचित्। वस्तुतस्तु पुकि कृते पुका दारूपतावयवत्वेन दाग्रहणेन ग्रहणात्पुग्विशिष्टस्यैव घुसंज्ञेति न क्वचिद्दोषः। प्रनिदार पृहीत्यत्र तु न रेफः समुदायावयव इति न तद्ग्रहणेन ग्रहणम्। 'यदाऽगमा' इत्यस्य च यमुद्दिश्यागमो विहितस्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इत्यर्थः इति बोध्यम्। अयमेव च दिगर्थः। **कृतमिति।** इदं च भगवता भाष्यकारेणेति भावः। **उरण्रपर** इति सूत्रे प्रसङ्गवाचिनः स्थानशब्दस्यानुवृत्त्या विधीयमान एवाण् रपरो भवतीत्यर्थेन क्रियमाणा वृद्धि रा भवतीति दाधारोरेवार्थवत्वं नावयवानामिति नास्ति तत्र घुसंज्ञाप्रवृत्तिरिति तात्पर्यम्। **सूत्रेति।** भाष्यमते तूक्तरीत्याऽयं दोष एव। तथा चानेनापि तस्यैव सिद्धान्तत्वं सूचितम्, न तस्येति बोध्यम्। सूत्रमतमेवाह। **न हीति।** भाष्यसूचितं कैयटाद्युक्तं सिद्धान्तमाह। **इदं त्विति।** दीङः प्रतिषेध इत्यादिभाष्यार्थमाह। **स्यादेतदित्यादिना।** अयं दोषो

सूत्रकृता दीङोऽननुकृतत्वात्, भाष्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेपि घुसंज्ञायान्तद्विरहादिति चेत्? सत्यम्, वार्त्तिकमतेऽपि नेयं दाप्रकृतिः, एजन्तानामात्वविधानाभ्युपगमात्। न चैव मादन्तत्वनिबन्धनयुच्प्रत्ययासिद्धिः, तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तत्सिद्धेः। भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वं सिद्धान्तितमित्यन्यदेतत्।

इदं त्ववशिष्यते, भाष्यवार्त्तिकोभयमतेऽपि ''उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्य'' इत्यत्र ''स्थाघ्वोः'' (पा०सू० १-२-१७) इतीत्वं प्राप्तं, तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परिहृतम्। उप दी म् त इति स्थिते एज्विषये प्रवर्त्तमानमात्वं सिचोऽकित्त्वमुपजीवति। यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात्तर्हि ''स्थाघ्वोरिच्च'' (पा०सू० १-२-२७) इति सिचः कित्त्वं स्यादतोऽकित्त्वमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः कित्वप्रवर्त्तिकां घुसंज्ञां न प्रवर्त्तयत्येवेति।

वार्त्तिककृता तु ''दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे'' (का०वा०) इति वचनमेव कृतम्। उभयमतेऽपि दीङस्तृजादावात्वे कृते 'प्रणिदाता' इत्यादौ ''नेर्गद'' (पा०सू० ८-४-१७) इति णत्वं भवति। अत एव वार्त्तिककृता ''दीङः प्रतिषेधः'' इत्येव नोक्तं किन्तु ''स्थाघ्वोरित्वे'' इति विषयविशेषो निर्दिष्टः।

सूत्रमते तु न भाव्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव। किञ्च भाष्यवार्त्तिकयोर्नं केवलं सूत्रकृता

वार्तिकमते एवेत्याह। **वार्तिकेति। न चैवमिति।** अवदात इत्यादाविति भावः। **अन्यदेतदिति।** अयं वार्तिकमते समाधिर्नारायणाद्यनुरोधेनोक्तः। वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्, तादृशवार्तिकस्यानुपलम्भात्। विपरीतं **मीनातीति** सूत्रे 'उपदेशवचनं कर्तव्यं कघञ्युच्सिद्ध्यर्थ'मिति वार्तिकं दृश्यते। तत्र चोपदेशे एच इति विरुद्धमित्याशङ्क्य एज्विषय इति भाष्यकृता व्याख्यातम्। न तु भवदुक्तवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते। एवञ्च घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं वार्तिककृदुक्तं दुष्टमेव। न तु तदनुरोधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभिनिवेशः कार्यः। न ह्येकदेश्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे किञ्चित्फलमिति बोध्यम्॥

अकित्वमिति। एचो विषयस्यान्यथाऽसम्भवादिति भावः। **कित्वमिति।** तदभावे संनियोगशिष्टत्वादित्वमपि नेति कार्याभावाद् घुत्वस्याप्रवृत्तिरिति भावः। **उभयमतेऽपीति।** प्रयोगस्थानामेवानुकरणात्, अन्यथा णत्वविधायके प्रकृतिग्रहणापकर्षणेन प्रकृतवार्तिकखण्डनं न सङ्गच्छेतेति भावः। **स्पष्टमेवेति।** तथा च तस्य ताभ्यां विरोधमिति भावः। एवार्थकः केवलशब्दो

सह विरोधः किन्तु परस्परेणापि। तथाहि, भाष्यमते 'प्रणिदीयते' 'प्रणिदीनः' इत्यदावपि नित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात्। वार्त्तिकमते तु वैकल्पिकम्, एजन्तानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेनेदन्तस्याप्रकृतित्वात्। अन्यथा 'उपदिदीषते' इत्यत्रेस्भावापत्तेः। तदेवं 'प्रणिदाता' इत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः। 'प्रणिदीनः' इत्यादौ तु भाष्यकृता सहेतरयोर्विरोधो दुष्परिहर इति।

अत्रेदं वक्तव्यम्, 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति सिद्धान्ताद्भाष्योक्तरीत्या सर्वत्र दीङि परे नेर्नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्त्तिकमतेऽपि ''शेषे विभाषा'' (पा०सू० ८-४-१८) इति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः सम्पादनीयः, एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसम्भवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणयित्वादिति।

नन्वदाबिति प्रतिषेधे ''दाप्लवने'' (अ०प० १०५९) इत्यस्यैव ग्रहणं युक्तम्, न तु दैपः। पकारे श्रूयमाणे आत्वायोगादिति चेत् ? न, ''अनुबन्धा अनेकान्ताः'' (प०भा० ४) इति पक्षे श्रूयमाणस्यापि पकारस्य काकादिवदनवयवत्वेन धातोरेजन्तत्वानपाये आत्वप्रवृत्तेः। ''एकान्ता अनुबन्धाः'' (प०भा० ५) इति पक्षेऽपि भवत्येवात्वम् ''नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्'' (प०भा० ७) इति सिद्धान्तात्। अत्र च ''उदीचां माङो व्यतीहारे'' (पा०सू० ३-४-१९) इति कृतात्वस्य मेङो निर्देशो ज्ञापकः। न च ''माङ्माने'' (जु०आ० १०८८) इत्यस्यैवायं निर्देशो 'व्यतिमिमीते' इत्यादौ तस्यापि कदाचिद्व्यतीहारे वृत्तिसम्भवादिति वाच्यम्, अपूर्वकालार्थस्य क्त्वाप्रत्ययस्य ''माङ्माने'' इत्यस्मादनभिधानात्। अत्र च भाष्योक्तेरेव

विरोधादग्रे योज्यः। दोषमुपसंहरति। **तदेवमिति। सहेति।** वार्तिककृत इति शेषः। इतरेतरयोरिति पाठः, परस्पर इति तदर्थः। इतरयोरित्यपपाठः। **मतेऽपि** जातावेकवचनम्।

दाप्प्रतिषेध इत्यादिभाष्यार्थमाह। **नन्वित्यादिना। आत्वायोगादिति।** तथा चावदातं मुखमित्यत्र तत्वापत्तिरिति भाष्यम्। न च तर्हि दारूपत्वाभावात्कथं घुत्वं, कथं वा तन्निबन्धनं तत्वमिति वाच्यम्। **दोदद्घो**रित्यत्र धेण्निवृत्त्यर्थाद्धाग्रहणादनुबन्धप्रयुक्तोपदेशिकेजन्तत्वाभावेऽपि आत्वप्रवृत्तेः स्वीकारात्। [१]..... विशेषः। **नानुबन्धेति।** अत एव घटादीनामात्वम्, अन्यथोपदेशे एजन्तत्वाभावात्तन्न स्यात्। व्यतिमिमते इति पाठः। एकवचनपाठस्तु न युक्त

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

प्रमाणत्वादित्याहुः। एवञ्च मेङ इत्येव पठनीये ''माङो व्यतीहारे'' इति गुरुकरणं ''नानुवन्धकृतमनेजन्तत्त्वम्'' (प०भा० ७) इति ज्ञापनार्थमेव।

भाष्यकारास्तु नायं दैप् किन्तु दिवादिषु ''दाप् शोधने'' इत्येव पठिष्यत इत्याहुः। न च स्वरे भेदः 'दायति' इत्यादेरुभयथाप्याद्युदात्तत्वात्। ननु ताच्छीलिके चानशि 'दायमानः' इत्यत्र स्वरेभेदः। श्यनि धातोराद्युदात्तत्वं शपि तु चानशोऽन्तोदात्तत्वमिति चेत् ? न, उभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वानपायात्। न च श्यन्स्वरस्य सतिशिष्टत्वेन प्राबल्य-मिति वाच्यम् ''अन्यत्र विकरणेभ्यः'' (प०भा०ए०) इति पर्युदासात्, ''आत्ममाने खश्च'' (पा०सू० ३-२-४३) इत्यत्रत्यभाष्यकैयटबलेन खशीव चानश्यप्यन्तोदात्ततया निर्णयात्। स्थानिवत्सूत्रीयः कैयटग्रन्थस्तु खशसूत्रस्थभाष्यस्वोक्तिभ्यां विरोधात्प्रामादिक इति वक्ष्यते। ध्यायत्यादयस्तु दिवादिष्वेवादन्तत्वेनन पठिताः ''गणकार्यमनित्यम्'' (प०भा० ९६) इति ज्ञापयितुम्। तेन ''न विश्वसेदविश्वस्तं'' ''पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः'' (मे०दू०) इत्यादि सिद्धम्। यत्तु भाष्ये एकान्तत्वपक्षेऽपि न दोष इत्युपक्रम्य पकारलोपे कृते भविष्यति, दास्वं तु भूतपूर्वमनुबन्धमाश्रित्य व्युत्पादनीयमिति सिद्धान्तितम्। तत्रेत्थं प्रत्यवतिष्ठन्ते - सत्यप्येजन्तत्वे उपदेशे एजन्तत्वं कथमिति ? अत्रोच्यते — पित्करणसामर्थ्यादुपदेशे एजन्तत्वाभावेऽप्यात्वप्रवृत्तिः।

इत्यन्यत्र स्फुटम्। **आहुरिति।** नारायणादय इत्यर्थः। अत्रारुचिबीजं तु एवं सति व्यतीहारे इति व्यर्थम्। मेङो व्यतिहारादन्यत्राप्रवृत्तेरिति। तस्मात् व्यतीहारग्रहणेन तेन नित्ययोगकस्य मेङ एव ग्रहणमिति कैयटोक्तमेव रमणीयमित्याहुः। अत एव ज्ञापकाद्व्यतीहारादन्यत्राप्यस्य वृत्तिरिति तु तत्वमित्यपरे। एवञ्च तदनिर्देशे निश्चये च, एवेन व्यतीहारपदव्यवच्छेदः। अत एवाह। **गुर्विति।** गुरुन्यासकरणमित्यर्थः। **पर्युदासादिति।** तथा च सति शिष्टादपि विकरणस्वरात्सार्वधातुकस्वरस्य बलीयस्त्वमिति भाष्ये उक्तम्। तदेवाह। **आत्मेति।** विरोधं परिहरति। **स्थानीति।** तुल्ययुक्त्या प्राप्तं निराकरोति नारायणाद्यनुरोधेन। **ध्यायत्त्यादयस्त्विति।** वस्तुतस्तु तस्याः परिभाषाया भाष्यासम्मतत्वात्तेषामसाधुत्वमेव। तेषां तत्रापाठस्तु अशोकवनिकान्यायेन वैचित्र्यार्थमेव वा। यद्वा तथाभाष्योक्त्या तेषामपि तत्रैव पाठोऽभिमत इति बोध्यम्। **भवीति।** निषेध इति भावः। नारायणोक्तिमाह। **इत्थमिति। सत्यपीति।** पलोपोत्तरमिति भावः। **पित्करणेति।** निषेधार्थं हि तत्, स च प्राप्तिपूर्वकः, प्राप्तिस्त्वात्वप्राप्तेति भावः। ननु दैपः पित्वमात्वाभावार्थमेवास्तु, मास्तु च

वस्तुतस्तूपदेशग्रहणं भाष्यकारो न मन्यते। तथाच तत्र वक्ष्यति-उपदेशग्रहणं न करिष्यते। यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते 'चेता' 'स्तोता' इत्यत्रापि प्राप्नोति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परनिमित्तस्यैच आत्वं भवतीति। यदयं क्रीङ्जीनां णावेच आत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीङ्जीनां णावेवेति। यत्तर्हि ''मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च'' (पा०सू० ६-१-५०) इत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्त्तयतीति। ननु 'प्रणिदापयति' इत्यत्राप्यदाबिति प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ? न, यथोद्देशपक्षेऽन्त-रङ्गत्वाद्दावस्थायामेव घुसंज्ञाया निवृतत्वात्। कार्यकालपक्षे तु घुसंज्ञाया णत्वसमान-देशतया पुकं प्रति णत्वघुसंज्ञयोरसिद्धत्वेन प्रागेव पुक् ततो घुसंज्ञा न स्यादिति दोषः प्रसज्जत्येव। अत एव भाष्ये द्वेधा समाहितम् - दाधाघ्वपिदिति वक्ष्यामि। यद्वा, बान्तावेतौ धातू सूत्रमपि बान्तम्। चर्त्वेन सर्वत्र पकारो निर्दिष्टः। अतो 'दापयति' इत्यत्र नासौ निषेधः तस्यापि स्वादबान्तत्वाच्चेति।

तस्य निषेधोऽत आह। **वस्तुतस्त्विति।** ग्रहं ग्रहणम्। **वक्ष्यतीति।** वर्त्तयतीतीत्यन्तमिति बोध्यम्। **नियमार्थमिति।** वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः क्वचिदनित्यत्वेनाप्रवृत्ताविदमपि नियमसूत्रं ज्ञापकमिति बोध्यम्। **एज्ग्रहणमिति।** इदं च ज्ञापकं वार्तिककारमते, तेनैजन्तस्याप्यभ्युपगमात्। भाष्यमते तु अवदातेत्यादिसिद्ध्यर्थमेज्निमित्ते प्रत्यये विवक्षिते आत्वमिति मिय्यतुरिति व्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्याद् ज्ञापकत्वं न सम्भवतीति वक्तव्यम्। कृप्तप्रकृत्यन्वयत्यागेन तदन्वयस्तु सत्युपदेशग्रहणे उपदेशे एजन्तत्वासम्भवात्सामर्थ्यात्। असति तु तस्मिन् तद्विशेषणत्वे पूर्वेणैव सिद्धत्वात्सामर्थ्यादित्यन्यदेतत्। केचित्तु उपदेशे य एच् तदन्तमिति व्याख्याने पकारलोपे कृते भविष्यतीत्यादिग्रन्थः, उपदेशे यदेजन्तमिति व्याख्याने अथवेत्यादिग्रन्थ इत्येवं भाष्यं व्याचख्युः। अत एवात्र भाष्यकारो न मन्यत इत्युक्तम्। अत एव तत्सूत्रान्ते प्रातिपदिकानामेत्वं स्यादित्याशङ्क्य धातोरित्यधिकाराच्चेति समाधाय तदननुवृत्तिध्वननायाव्युत्पत्ति-पक्षमभिप्रेत्य प्रातिपदिकानां नोपदेशः किन्तूद्देश इति पक्षान्तरत्वेनोपदेशग्रहणसत्तामादाय सिद्धान्तितसूत्रारम्भमादायैव तदन्तभाष्यस्य तत्र बहुधा प्रोढ्या प्रवृत्तत्वेनार्थाव्यवस्थापकत्वाच्चेति दिक्। **स्यादिति।** लक्षणेति परिभाषया तु न वारयितुं शक्यः। गामादेत्युक्तेः। दाबित्यपि पकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भावः। **निर्दिष्ट इति।** तथा च न सूत्रभेद इति भावः। वस्तुतः कार्यकालपक्षे पूर्वं पुक्प्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन ग्रहणात् घुत्वं सुलभमेवेत्यन्तरङ्गत्वादिति चिन्त्यमिति बोध्यम्॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् (अष्टा०सू० १-१-२१)। असहाये आदाविवान्त इव कार्याणि स्युः। औपगवः। यथा तव्यादीनां प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रवर्त्तते, एवमिहाणोपि। आभ्याम्। यथा 'वृक्षाभ्याम्' इत्यादौ ''सुपि च'' (पा०सू० ७-३-१०२) इति दीर्घत्वं भवति एवमिहापि। ''ईङ्गतौ'' दिवादिः-एवम्। ''अचो यत्'' (पा०सू० ३-३-९७) इति अजन्ताद्धातोर्विधीयमानो यत्प्रत्ययो यथा 'चेयं' 'जेयम्' इत्यादौ भवति तथेहापि। इणस्तु ''एतिस्तु'' (पा०सू० ३-१-१०९) इति क्यपि 'इत्यम्' इत्येव रूपं न तु 'एयम्' इति। एकस्मिन्निति किम् ? सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः। अत्र ह्याकारस्यादित्त्वे सति तमेवाश्रित्य सभासन्नयनशब्दस्य वृद्धत्त्वं स्यात्। ततश्चाणं बाधित्वा ''वृद्धाच्छः'' (पा०सू० ४-२-११४) इति छः प्रसज्येत। ननु ''वृद्धिर्यस्याचामादिः'' (पा०सू० १-१-७३) इति सूत्रे आदिग्रहणस्यापीदमेव व्यावर्त्त्यम्। तत्सामर्थ्यादेव सभासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेत् ? न , यदि हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनाति-देशिकस्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणं तर्हि जानातीति ज्ञा ब्राह्मणीत्यादिरसहायोऽपि वृद्धो न स्यात्। ततश्च ज्ञाया अयं 'ज्ञीयः' इत्यादि न सिद्ध्येत्। असति हि प्रकृतसूत्रस्थैकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहाये मध्ये अन्ते च स सर्वोऽप्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात्। यदि त्वतिदेशसामर्थ्याज्ज्ञाशब्दे वृद्धत्वं तर्ह्यविशेषात्सभासन्नयनेऽपि स्यात्। वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत् ? हन्तैवमतिदेशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तिः। इहैकग्रहणे कृते त्वन्त्यमध्ययोर्व्यावृत्त्या वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक्।

यत्तु न्यासकृतोक्तम् – अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहण-मनाति-देशिकप्रतिपत्त्यर्थं सदसहायानां ज्ञादीनामेव वृद्धसज्ञां वारयेन्न तु सभासन्नयनस्य,

---

५.१८ आद्यन्तवत्सूत्रे एकग्रहणविचारः

आद्यन्तवदेकस्मिन्। एकशब्दश्चात्रासहायवाची, न तु संख्यावाची आनर्थक्यापत्तेरिति स्पष्टं कैयटादौ। तदाह। **असहेति। सभेति।** दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणस्याचोऽभावोप्येक तत्फलमिति कैयटादौ स्पष्टम्। तदाह। तत्र च स्वरेऽपि विशेषो बोध्यः। **न सिद्ध्येदिति।** तथा च तथा दुर्वच एव। **असति हीति।** हिस्त्वर्थे। स्थलत्रयमाह। **असहेति।** तथा च प्रागुक्त दोष एव। **यदि त्विति।** तत्सामर्थ्यात् तत्र मुख्यादिग्रहणेऽपीति भावः। **सर्वत्र** स्थलत्रये।

सन्नयनेत्येतदन्तर्गतांश्चतुरोऽचोऽपेक्ष्यानातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति। तच्चिन्त्यम्, परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिरिति सिद्धान्तरीत्या मध्यस्थेऽप्यादित्वविरहात्। इयानेव हि विशेषः असहाये सत्यन्तविशेषणविरहाद्विशिष्टाभावः, मध्यस्थे तु विशेष्याभावाद्विशिष्टाभाव इति।

वार्तिककारस्तु लाघवादपूर्वत्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुत्तरत्वमात्रं चान्तशब्दस्य न तु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि विशेषणं, गौरवात्। तथा चासहायेऽपि मुख्ययोरेवाद्यन्तयोः सम्भव इति मन्वानः सूत्रमेतत्प्रत्याचख्यौ। आह च - ''अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्'' इति।

भाष्यकारस्तु नैतन्मेने, सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणप्रक्षेपप्रयुक्तस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात्। लोके ह्ययमादिरन्तो वेत्युक्तेऽवशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीयन्ति। पदान्नियतोपस्थितिश्च शक्तिसाध्या। अनुभवमपलप्यैकदेशमात्रे शक्तिकल्पने तु श्वशुरादिपदानामपि लाघवाद्भार्यात्वमात्रं पितृत्वमात्रं तद्घटकपुंस्त्वमात्रं वा शक्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकशक्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति। नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्भचनं कर्त्तव्यमेव, 'इयाय' 'आर' इत्यादौ धात्ववयवत्वं प्राथम्यमेकाच्त्वं चाश्रित्य द्वित्वं यथा स्यात्। एकाच इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते। न चेणो वृद्ध्यायादेशयोरर्त्तेश्च वृद्धौ रपरत्वे च कृते आय् आर् इत्यनयोरेकाच्त्वं पचादेरिव मुख्यमेवास्तीति वाच्यम्, ''द्विर्वचनेऽचि'' (पा०सू० १-१-५९) इति रूपातिदेशेन इ ऋ अनयोरेव द्विरुक्तेः। किञ्च यजेः पञ्चमलकारे 'स देवान् यक्षदिषितो यजीयानि' इत्यादौ ''सिब्बहुलं लेटि'' (पा०सू० ३-१-३४) इति सिप्। तस्य षत्त्वं व्यपदेशिवद्भावेनैव साध्यं, प्रत्ययस्य यः सकारस्तस्य षत्वमिति सिद्धान्तात्। तस्माद् ''व्यपदेशिव-

---

आदित्वविरहादिति। किञ्च त्वदुक्तरीत्या तत्रादित्वग्रहणेऽतिदेशसूत्रे एकग्रहणे कृतेऽपि कथं सभासन्नयनस्य वारणं, कथं वादिग्रहणं चरितार्थमित्यपि दूषणं बोध्यम्। **आह चेति।** सहैवेति भावः। तत्वमेवाह। **लोके हीति। प्रतियन्ति** जानन्ति। जना इति शेषः। एवं तत्वमुक्त्वा विपक्षे बाधकमाह। **अनुभवेति। एवमपि** गौरवाभ्युपगमेन सूत्रारम्भेऽपि। कर्मधारये तत्सत्वादाह। **एकाच इति।** तादौ दोषापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। **द्विरुक्तेरिति।** द्वित्वमित्यर्थः। पूर्वपक्षमुपसंहरति।

देकस्मिन्'' (प०भा० ३२) इत्येव सूत्र्यतां किं प्रकृतसूत्रेण ? व्यपदेशो नाम विशिष्टो मुख्योऽपदेशो व्यवहार एकाच इत्यादिः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी, पचिप्रभृतिस्तस्मिन्निवासहायेऽपि कार्य्यं स्यादित्यर्थः। अत्राह भाष्यकारः ''अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम्'' इति। वचननिरपेक्षाल्लोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यन्तवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः। अस्ति हि लोके निरूढोऽयं व्यवहारोऽयमेव मे ज्येष्ठः पुत्रोऽयमेव मध्यमोऽयमेव कनिष्ठ इति। तथा असूतायामसोष्यमाणायां च प्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरन्ति। तथा पूर्वमनागतोऽग्रेऽनग्रजिगमिषुश्चाहं इदं मे प्रथममागमनमिति। ननु सर्वे इमे गौणा व्यवहारास्तत्कथं मुख्ये चरितार्थं शास्त्रं गौणे प्रवर्त्तेतेति चेत् ? न, निरूढतरतया गौणस्याप्यस्य मुख्यसमकक्षत्वात्, ज्ञापकाच्च। यदयम् ''इट ईटि'' (पा०सू० ८-२-२८ इति) सिचो लोपं शास्ति तज्ज्ञापयति व्यवपदेशिवदेकस्मिन्निति। न ह्यन्यथेट् लभ्यते। वल्रूपत्वेऽपि वलादित्वविरहात्। तथा ''दीर्घ इणः किति'' (पा०सू० ७-४-६७) इत्यादीन्यपि ज्ञापकानि। न हि व्यपदेशिवद्भावं विना इणोऽभ्यासो लभ्यते इति दिक्।

तस्मादिति। तदर्थमाह। **व्यपदेश इति।** विशिष्ट इत्यस्यैव व्याख्या **मुख्य इति।** उपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यन्ताद्भतिरित्याह। **तस्मिन्निवेति।** एवं सूत्रे बोध्यम्। बहुव्रीहेराह। **वचनेति। गमनमितीति।** एवञ्च प्रकृतेऽपि बुद्धिकल्पिततत्सदृशद्वितीयाश्रयः प्रथमव्यपदेशः, धात्ववयवत्वं तु अनन्तप्रयोगविषयस्य पचेरिदं अप्रयुज्यमानं रूपमवयव इत्यभिप्रायेण। एवमनेकप्रयोगविषयस्येण एकोऽयमिकार इत्येवमन्यपदार्थकल्पना बोध्या। यद्वा परिकल्पितार्थविशिष्टस्येणो निरर्थकोऽयमिका एचोऽवयव इत्यादि बोध्यं मुख्यव्यपदेशिनि। **गौणे** तत्सदृशे। **निरूढतरेति।** सास्रंसतेत्यादिव्यवहारवदिति भावः। **यदयमिति।** यमरमनमातामित्यत्र वलादेरित्यस्य सम्बन्धे फलाभावेनावलादेरपीटो विधानात्कथमेतज्ज्ञापकमिति चिन्त्यमिदमिति कश्चित्। तन्न। आर्धधातुकस्येति सूत्रे वलादेरिति योगं विभज्य यावा [१]..... म स वलादेरित्यस्य व्याख्याने तस्य सिच्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन च तस्यापि वलादित्वनिमित्तत्वात्। रुदादिभ्य इति सूत्रे वलादेरित्यस्य सम्बन्धसत्वेन मध्येऽपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वात्। अत एव सप्तमे भाष्ये 'एकाचस्तौ वलीति चे'त्युक्तम्। अस्य विशेषापेक्षत्वेऽप्याह। **तथेति।**

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

यत्तूक्तं कैयटेन-अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात्कुरुत इत्यादौ तशब्दाकारस्यानर्थकत्वेन तत्र टिसंज्ञासिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव साधनीय इति। अत्रेदं वक्तव्यम्, अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति तावन्नेयं परिभाषा तस्या विध्यङ्गत्वात्। व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिक इत्युक्ततया तं प्रत्यङ्गत्वायोगात्। किन्तु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजनाय शब्दार्थसमुदाय-माश्रित्य तस्यैकदेशः शब्द इति व्युत्पादयितुमर्थवत्ताऽपेक्षितेति परं तस्याशयः। अत एव षष्ठे ''निजौ चत्वार एकाचः'' इत्येतेषु व्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयोरनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतो लोक इव शास्त्रेऽप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसम्भवात्। तस्मादर्थवतेति प्रायोवादमात्रं, सूत्रप्रत्याख्यानं तु सम्यगेवेति दिक्॥

तरप्तमपौ घः (पा०सू० १-१-२२) एतौ घसंज्ञौ स्तः। कुमारितरा। कुमारितमा। ''घरूप'' (पा०सू० ६-३-४७) इति ह्रस्वः। नद्यास्तरो नदीतर इत्यत्र तु न भवति, तमपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो ग्रहणात्। यद्वा, तरबिति रूपं संज्ञाप्रवृत्तावाश्रितं तच्च

अर्थवतेति। उरण् रपर इति सूत्रे भाष्येऽप्येवमेव। **तस्याः** परिभाषायाः। परं केवलम्। **तस्य** तथावदतो भाष्यकैयटादेः। **अत एव** तथानियमाभावादेव। **नर्थकस्येति।** नानासमुदायान्तर्गतनिरर्थकेकारसमुदायस्यायमेव इकारस्तादृशोऽवयवश्चेत्येवमिति भावः। किञ्च 'यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सिद्ध्यति तथापि गौणत्वान्नेति यस्य भ्रान्तिस्तं प्रति सूत्रारम्भ' इति पूर्वग्रन्थविरोधः, कुरुत इत्याद्यर्थं सूत्रस्याभ्रान्तं प्रत्यावश्यकत्वादित्यपि दूषणं बोध्यम्। सूत्रकारेण तदज्ञानात्तदुदाहरणासम्भवात्। वस्तुतोऽर्थवतेति चासहायत्वस्यैवोपलक्षणम्, ससहायस्य प्रायेणानर्थकत्वात्। तशब्दाकारश्चासहाय एव, येन सहायेनाचामन्तत्वस्य बहुव्रीह्यर्थस्य चोपपत्तिस्तादृशसहायाभावात्। अन्यथाऽऽद्यन्तवद्भावोऽपि न स्यात्। विजातीयकन्या-दिसहायसत्वेऽप्येकपुत्रस्यायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहाराद् ईदृशस्थलेऽपि लोकसिद्धत्वम्। उक्तरीतिस्तु अनर्थके न युक्तोक्ता, एकाचोऽवयविनो द्वित्वमिति यस्याद्यमवयवस्तस्य बहुरूपस्य द्वित्वापत्तेरिति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति॥**

५.१९ घसंज्ञासूत्रविचारः

तरप्तमपौ घः॥ नद्यास्तर इति। तॄधातो ऋदोरबित्यपि गुणे रपरत्वे च तर इति रूपम्। साहचर्येणोपाधिमाह। **यद्वेति।** प्रत्ययाप्रत्ययोरित्यपि नोक्ता, तस्या लक्ष्यासंस्कारकत्वात्। एतेन

परिनिष्ठिते प्रयोगे क्वापि नास्तीत्यौपदेशिकं गृह्यते। तच्च तरप्प्रत्ययस्यैवास्ति। अपिच प्रतिपदोक्तत्वमपीह सुलभम्। तेनावयवशो व्युत्पादिते नदीतरे नातिप्रसङ्गः। किञ्च समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे परे ह्रस्वत्वं विधीयते। अन्यथा 'महिषीव रूपं महिषीरूपम्' इत्यत्रापि स्यात्। ''सुप् सुपा'' इति समासः। रूपमाकृतिः, महिषीवेयमाकृतिरित्यर्थः। सामानाधिकरण्यस्त्रीत्वे च स्वार्थिकत्वादातिशायनिकस्य स्तो न तु नदीतरे, अतो नोक्तदोषः। नन्वातिशायनिकप्रकरण एव तादी घ इति, पितौ घ इति वा क्रियतां लाघवादिति चेत् ? न, प्रकरणोत्कर्षेणेह संज्ञाप्रकरणस्यान्योऽपि तरबस्तीति

---

[1]प्रत्ययाप्रत्ययोरिति परिभाषया चेत्यपि बोध्यमित्यपास्तम्। भाष्याद्यनुक्तं समाधिमुक्त्वा तस्यासार्वत्रिकत्वात् तदुक्तं समाधिमाह। **यद्वेति।** नारायणोक्तं तमाह। **अपि चेति।** पुनर्भाष्योक्तमेवाह। **किञ्चेति। अन्यथेति।** अप्रत्यययोरपि घसंज्ञायां तत्साहचर्याद् रूपादेरप्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः। **सुप्सुपेति समास इति।** जरतीयाकृतिः जरदाकृतिरिति वत् पूर्वपदस्य तत्सदृशे लाक्षणिकत्वेन सामानाधिकरण्यात् प्राप्तः **स्त्रियाः पुंवदिति** पुंवद्भावस्तु न, **जातेश्चे(पा०सू० ६-३-४१)**ति निषेधात्। **उपमानानीति** समासस्तु न, रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेऽपि साधारणधर्मवाचकत्वात्। साधारणधर्मो ह्यत्र विसंष्ठुलत्वादिः आकृतिश्चावयवसंस्थानम्, उपमानसमासे पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य दुर्वारत्वाच्च। उपमानसमासेऽपि कर्मधारयत्वाङ्गीकारात्। अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः। दर्शनीया पतिरित्यादौ लक्षणासत्वेऽपि न पुंवद्भावः। वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च सामानाधिकरण्ये एव तत्प्रवृत्तेः, अत्र च व्याख्यानमेव शरणमिति दिक्। नाप्**युपमित**मित्यनेन, रूपशब्दस्योपमेयवाचित्वेन पूर्वनिपातापत्तेः। तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति विशेषणस्य तत्रापेक्षत्वाद्वृत्त्यभावापत्तेः। महिषीशब्दश्च महिष्याकृतिसदृशे लाक्षणिकः। विशेषणसमासोऽपि न, तक्रकौण्डिन्यन्यायेनोपमानव्यतिरिक्तस्यैव विशेषणस्य तत्र ग्रहणादिति कश्चित्। तन्न। तस्य विधेयविषयत्वात्। पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेरिति तु तत्वम्। प्रागुक्तक्रमविवक्षया आह। **सामेति। स्वार्थिकत्वादिति।** तत्त्वं च प्रकृत्यभिहितार्थ-द्योतकत्वम्। तथा च प्रकृत्त्या सामानाधिकरण्यं स्पष्टमेव। तत्वं चैकविशेष्यकबोधजनकत्वमिति प्रकृत्या समानविषयत्वं फलतिम्। 'स्वार्थिकत्वात्प्रकृतित' इति वचनात्स्त्रीत्वं च। **नन्विति।** षष्ठीसमासात्तस्य पुंस्त्वाच्चेति भावः। **प्रकरेति।** तत्प्रकरणादुत्कर्षेणोद्धरणेनेत्यर्थः। **अन्यः**

---

१. 'प्रत्ययाप्रत्ययोरिति' इत्यारभ्य 'तस्यासार्वत्रिकत्वात्' इत्यन्तं कपाठे नास्ति।

ज्ञापनार्थत्वात्। स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे भवति। तेन ''अल्पाच्तरम्'' ''लोपश्च बलवत्तरः'' इत्यादि सिद्धम्। केचित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोऽपि स्वार्थिकतामाहुः। तेनाहो महीयस्तव साहसिक्यमित्यादि प्रयोगाः समर्थिता भवन्ति।

बहुगणवतुडति सङ्ख्या (पा०सू० १-१-२३)। एते सङ्ख्यासंज्ञाः स्युः। बहुकृत्वः ''संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्'' (पा०सू० ५-४-१७)। बहुधा ''संख्याया विधार्थे धा'' (पा०सू० ५-३-४२)। बडुभिः क्रीतो बहुकः ''संख्याया अतिशदन्तायाः कन्'' (पा०सू० ५-१-२२) बहुशः ''बव्हल्पार्थाच्छस्कारकात्'' (पा०सू० ५-४-४२) इत्यनुवर्त्तमाने ''संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्'' (पा०सू० ५-४-४३) इति शस्। गणकृत्वः, गणधा, गणकः, गणशः, तावत्कृत्वः, तावद्धा, तावत्कः, तावच्छः। ''यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्'' (पा०सू० ५-१-३९)। ''आ सर्वनाम्नः'' (पा०सू० ६-३-९१) शेषं प्राग्वत्। कतिकृत्वः कतिकः, कतिधा कतिशः ''किमः संख्यापरिमाणे डति च'' (पा०सू० ५-२-४१) शेषं प्राग्वत्।

स्यादेतत्, वैपुल्येऽपि बहुशब्दो वर्त्तते, बहुर्हिमवानिति। सङ्घे च गणशब्दः, भिक्षुकाणां गण इति। ''समवायश्चयो गणः'' (अ०को० २-५-४०) इत्यमरः। तथाच सङ्घवैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्या संज्ञा स्यादिति चेत्? न, संख्यायतेऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञा-विज्ञानात्। तस्मात्संख्यावाचिनोरेव बहुगणशब्दयोरिह ग्रहणम्। तच्च नियमार्थम् – अनियतबहुत्ववाचिनां मध्येऽनयोरेव संख्या संज्ञा न तु भूर्यादीनामिति। तेन बहुविषययोर्द्वैकयोर्नियतबहुत्ववाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्तिः। ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य त्वदुक्तव्यवस्था सिद्ध्येत्। नियमार्थत्वमेव तु दुरुपपादम्, विध्यर्थताया एवौचित्यात्। तथाहि, अस्ति तावत् ''कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे

अनातिशायनिकः। इत्यादीत्यादिना 'अरुच्या वान्यतर' इति **याज्ञवल्क्य**सङ्ग्रहः। आहुरित्यरुचिबीजं तु भाष्यानुक्तत्वरूपम्। आद्यमप्येवमेव बोध्यम्॥

५.२० संख्यासंज्ञासूत्रविचारः

बहुगणवतुडति संख्या। अत्र च तुसाहचर्यात् तद्धितो डतिर्न त्वौणादिकः पातेर्डतिः। इदं व्युत्पत्तिपक्षे, सिद्धान्तपक्षे तु शङ्कैव न। **औचित्यादिति।** विधिनियमेति न्यायादिति भावः।

कार्य्यसम्प्रत्ययः'' (प०भा०अव०९) इति परिभाषा। सा च न्यायमूला। संज्ञासूत्रेण संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तदितरं बोधयेत्। एवं स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाभावे संख्यप्रदेशेषु ग्रहणमेव न स्यात्, अकृत्रिमत्वात्। तस्मात्स्वसङ्ग्रहार्थमेव बहुगणग्रहणं न तु भूर्यादिनिवृत्त्यर्थमिति। अत्राहुः - संज्ञिविशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि सामान्यापेक्षस्तदा युक्ताऽकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः। विशेषपरत्वे तु सजातीयं कृत्रिमान्तरमेव नियमेन व्यावर्त्त्येत न त्वकृत्रिममपि। तदेतदुच्यते – ''उभयगतिरिह शास्त्रे भवति'' (प०भा०९) इति कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः। अस्ति च संख्याप्रदेशेषूभयग्रहणे लिङ्गं ''संख्याया अतिशदन्तायाः कन्'' (पा०सू० ५-१-२२) इति सूत्रे शदन्तपर्युदासः। स हि कृत्रिमा संख्या शदन्ताऽस्तीति दिक्। तेन 'पञ्चधा' 'पञ्चकृत्वः' इत्यादि सिद्धं भवति। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति, तथापि वतुडत्योः केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम्। तद्धितविधौ हि ''ङ्याप्प्रातिपदिकात्'' (पा०सू० ४-१-१) इत्यधिकृतं, न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति बोध्यम्। एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। ''बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्'' (पा०सू० ५-२-५२) ''वतोरिथुक्'' (पा०सू० ५-२-५३) ''षट्कति-कतिपयचतुरां थुक्'' (पा०सू० ५-२-२१) इति सूत्रैर्डटि परे आगमा विधीयमाना बहुप्रभृतीनां डटो निर्वाहकं संख्यात्वं ज्ञापयन्तीति किमनेन सूत्रेण ? ननु ''बहुपूगगणसङ्घः'' (पा०सू० ५-२-५२) इत्यादौ विशेषाश्रयणात्संघवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगणशब्दयोः संख्याकार्ये स्यादिति चेत् ? न, अनियतसंख्यावाचिनोरप्येतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन चरितार्थत्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतोरपि संख्याकार्यकल्पनस्य गौरवपरास्तत्वात्। भूर्यादीनां त्वनियतसंख्यावाचिनां ग्रहणं न भवति, नियतसंख्यावाचिनां पञ्चादीनामेव लोके संख्याशब्दत्वेन प्रसिद्धतरत्वात् ;

न्यायमेवाह। **संज्ञासूत्रेणेति। ग्रहणार्थमेवेति।** सङ्ग्रहपरमेवेति पाठान्तरम्। त्यन्तपर्युदासस्या-चारितार्थ्यादाह। **शदन्तेति।** वस्तुतस्तु मिथः साहचर्यात्संख्याव्याप-कार्थवाचिनोरेव बहुगुणयोर्ग्रहणम्, न तु सङ्घादिवचनयोरिति व्यर्थाऽन्वर्थसंज्ञा। किञ्च सर्वार्थबोधकत्वेऽपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र शक्त्यग्रहणे चादिकसङ्ग्रहार्थत्वादगृहीतशक्तिकत्वाच्च तेषां विधायकत्वेन न नियामकत्वम्। न्यायबीजं तु प्रकरणमिति भाष्ये एव स्फुटमिति बोध्यम्। **तद्धितेति। न च** न हि। **सङ्घेति।** उभयत्र पूर्वनिपातः शास्त्रीयः, अन्वयस्तु व्युत्क्रमेण बोध्यः।

प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात्। नन्वेवमपि बहुगणयोरिव पूगसंघादीनामपि धाशस्कृत्वसुजादिसंख्याकार्यप्रसङ्गः। न च बहुगणयोः सामान्यापेक्षं ज्ञापकं पूगादीनां तु डद्विषयकमेवेति वाच्यम्, अनुपपत्तेः। समानत्वेन एकसूत्रोपात्तत्वेन च वैषम्ये बीजाभावादिति चेत् ? मैवम्, लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्सामान्यापेक्षं क्वचिद्विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याश्रयणात्तदनुरोधेन वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक्। इमां कुसृष्टिमसहमानेनैव सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रणीतमिति तु परमार्थः।

अत्र वार्तिकानि – अध्यर्द्धग्रहणं समासकन्विध्यर्थम्। अर्द्धेनाधिकमध्यर्धम्। एकदेशवाचकोऽयमर्द्धशब्दः। तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगिकार्थः प्रतीयते न संख्येति वार्त्तिकारम्भः। अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतमद्ध्यर्द्धशूर्प्पं ''दिक्संख्ये'' (पा०सू० २-१-५०) इत्यनुवर्त्तमाने ''तद्धितार्थ'' (पा०सू० २-१-५१) इति समासः, ततः ''शूर्पादञन्यतरस्याम्'' (पा०सू० ५-१-२६) इत्यञष्ठञो वा ''अध्यर्द्धपूर्व'' (पा०सू० ५-१-२८) इति लुक्। अध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकम् ''संख्याया अतिशदन्तायाः कन्'' (पा०सू० ५-१-२२) इति कन्। इह समासविध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वाऽन्यस्मिन्कार्ये विधीयमाने इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते। तथाच ''अध्यर्द्धपूर्व'' (पा०सू० ५-१-२८) इति सूत्रेऽध्यर्द्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति। तदुक्तं, लुकि चाग्रहणमिति। अध्यर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः। संख्येत्यनुवर्त्तते। पूरणप्रत्ययान्त इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तोत्तरपद इत्यर्थः। समासकन्-विध्यर्थमित्येव। अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः। अर्द्धपञ्चमैरर्द्धाधिकैश्चतुर्भिः शूर्पैः क्रीतमर्द्धपञ्चमशूर्प्पं, पूर्ववदञष्ठञो वा लुक्। अर्द्धपञ्चमेन क्रीतमर्द्धपञ्चमकम्।

पूगादिभ्यो उडर्थं बहुगुणेति सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति ततः प्रत्याख्यानमेव वरम्, वस्तुतस्तु वतोरिड्वेत्यनेन संख्यानकरणत्वाभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु दृश्यमानसंख्याकार्याणां संख्याकार्यं ज्ञाप्यते। तेनाधिकादीनामपि सिद्धम्, पूगादिभ्यः शमादिप्रसङ्गोऽपि नेति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति।** अग्रे तुना इयमेवारुचिः सूचिता। **इह** वार्तिके। **निमित्ते** तन्निमित्तके। समासपदेन द्विगुसमास एव। तस्यैव संख्यानिमित्तकत्वात्। तन्निमित्तकमपि द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह। **तेन द्विग्विति। तदुक्तमिति।** वार्तिककृतेति भावः। पूर्वोत्तरवदर्थासम्भवादाह। **संख्येत्येति।** पूरणप्रत्ययान्तस्यार्द्धपूर्वपदकत्वासम्भवादाह। **उत्तरपदमिति। इत्येवेति।** पूर्ववार्तिकादनुवर्त्तत एवेत्यर्थः। तदर्थं स्पष्टार्थमाह। **अर्द्धाधिकैरिति।**

अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अधिकया षष्ट्या क्रीतोऽधिकषाष्टिकः, अधिकसाप्ततिकः, ''तद्धितार्थ'' (पा०सू० २-१-५१) इति समासः। ''प्राग्वतेष्ठञ्'' (पा०सू० ५-१-१८)। अलुकीति वचनात् ढकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति द्विगुत्वमपि न, तेन ''अध्यर्द्धपूर्वद्विगोः'' (पा०सू० ५-१-२८) इति लुङ् न। ततः ''संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च'' (पा०सू० ७-३-१५) इत्युत्तरपदवृद्धिः। नन्वलुकीति व्यर्थम्, उत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनादेव लुगभावस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेत् ? अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्राप्त्या तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशत्वात्।

ष्णान्ता षट् (पा०सू० १-१-२४)। षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। 'षट् तिष्ठन्ति' 'षट् पश्य' 'पञ्च' 'सप्त' इत्यादि। संख्येति किम् ? विप्रुषः, पामानः। ननु 'शतानि' 'सहस्राणि' इत्यत्र नुमि कृते तस्य पूर्वभक्ततया नान्ता संख्येति षट्संज्ञा स्यादिति चेत् ? अस्तु। न चैवं ''षड्भ्यो लुक्'' (पा०सू० ७-१-२२) इति लुक् स्यादिति वाच्यम्, सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तदविघातकत्वात्। नन्वेवमपि 'अष्टानाम्' इति न सिद्ध्यति। तथाहि, 'अष्टन् आम्' इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च ''अष्टन आ विभक्तौ'' (पा०सू० ७-२-८४) इत्यात्वे कृतेऽनान्तत्वात्। संज्ञायामसत्यां ''षट्चतुर्भ्यश्च'' (पा०सू० ७-१-५५) इति नुण्न प्राप्नोतीति चेत् ? न, यथोद्देशपक्षे आत्वात्प्रागेव षट्संज्ञा, अन्तरङ्गत्वात्। ततः कृतेप्यात्वे एकदेशविकृतस्यानन्यतया षट्संज्ञकत्वेन नुटः सिद्धत्वात्। कार्यकालपक्षे तर्ह्युक्तदोषस्तदवस्थ एव। किञ्च यथोद्देशेऽप्यल्विधित्वादतिदेशो दुर्लभः। अत एव 'वव्रश्च' इति ''अचः परस्मिन्'' (पा०सू० १-१-५७) इत्यस्य फलमिति कैयट इति चेत् ? न, ''अष्टनो दीर्घात्''

चालुकीति। लुगन्योक्तसंख्याकार्यसिद्ध्यर्थमधिकग्रहणं संख्यासंज्ञायां कर्तव्यमित्यर्थः। समासविध्यर्थमुत्तरवृद्ध्यर्थं वेति तदर्थः। **नन्विति।** ञ्णिदादिषु तद्धिधानादिति भावः। **परेष्वर्थेषु** तमधीष्ट इत्यादिषु॥

५.२१ षट्संज्ञासूत्रविचारः

ष्णान्ता षट्। विप्रुष इति। संख्येत्यनुवृत्त्यभावेऽनयोरपि षट्संज्ञायां लुक् स्यात्। तौ हि नित्यस्त्रीलिङ्गौ। अन्यथा दाप्रन्तेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादेव न स्यादिति भावः। कार्यकालपक्षेणाह। **परत्वादिति।** तर्हि तत्पक्षे सिद्धावपि। **अन्तोदात्तमिति।** अन्तोदात्तत्वमिति पाठान्तरम्। तत्र =

(पा०सू० ७-२-८४) इति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि षट्संज्ञाज्ञापनात्। तथाहि, ''त्रेः संख्यायाः'' (पा०सू० ७-३-१५) इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा घृतादिपाठादन्तोदात्तोऽष्टन्शब्दः साधितः। तस्माद्भिसि'अष्टभिः' 'अष्टाभिः' इति रूपद्वयम्। तत्रात्वाभावे मध्योदात्तमात्वपक्षे त्वन्तोदात्तमिति सिद्धान्तः। तत्र ''षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः'' (पा०सू० ६-१-१७९) इति सूत्रेण 'षण्णां'' 'षड्भिः' इत्यादाविव विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं तद्बाधित्वा ''झल्युपोत्तमम्'' (पा०सू० ६-१-१८०) इति प्राप्तम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि तस्यार्थः। तद्बाधनाय ''अष्टनो दीर्घात्'' (पा०सू० ६-१-१८२) इत्यारभ्यते। दीर्घान्तादष्टनः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः। तत्र यद्यात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्यात्तर्हि सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे ''झल्युपोत्तमम्'' (पा०सू० ६-१-१८०) इति षट्स्वरेण बाधिष्यते इति किं दीर्घग्रहणेन ? कृतात्वस्यापि षट्संज्ञायां सत्यां तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरोऽपवादः सम्पद्यते। न चाष्टनः स्वरः शसि सावकाश इति वाच्यम्, तत्र ''एकादेश उदात्तेनोदात्तः'' (पा०सू० ८-२-५) इति सूत्रेणैव गतार्थत्वात्। 'अष्टन्शब्दोऽन्तोदात्तः' इति समनन्तरमेवोक्तत्वात्। तेन दीर्घपक्ष इव तदभावपक्षेऽपि विभक्तेरुदात्तता स्यादिति

आत्वपक्षे। तत्र = तस्मिन् सति। **सावेति।** अष्टन इति सूत्रेणात्वपक्ष इति भावः। **कृतेति।** कृतेन तेनेत्यादिसंज्ञायां ज्ञापितायामिति शेषः। **अष्टन इति।** तन्निमित्तक इत्यर्थः। **शसीति।** स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्याप्रवृत्तेः, 'यद्धितु पर'(पा०सू० ८-१-५६)मित्यादिसूत्रस्थभाष्य[१]सम्मतत्वादिति भावः। **एवं तस्य** तज्ज्ञापकत्वे। एवञ्चाष्टभिरिति प्रयोग एव सङ्गत इति भावः।

---

१. 'यद्धितुपरं छन्दसि' इति सूत्रं नियमसूत्रम्। 'निपातेर्यद्यदि' 'हि च' 'तुपश्य' इति सूत्रैः सिद्धे अनिघाते आरम्भात्। एवञ्च 'जाये स्वो रोहावेहि' इत्यत्र गत्यर्थलोटा युक्तस्य 'रोहावे'त्यस्य 'लोट् च' इत्यनिघातः प्राप्तोऽनेन नियमेन व्यवर्त्त्यत इति स्वःशब्दाश्रयो निघातो भवति। तत्र भाष्ये ''अथेदानी'' रोहवेत्यनेन युक्ते 'एही'त्यस्य कस्मान्न भवति ?'' इति एहीत्यस्य लोट्च इति निषेधः आशङ्कितः। अनेन च भाष्येण 'स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्याप्रवृत्ति'रिति सिद्धान्तः ज्ञायते। प्रतिपादितमिदं तत्रैव कैयटेआङः परस्येहीत्यस्य निघात इष्यते, न च प्राप्नोति, लोट् चेति निषेधात्। केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गत्यर्थो दृश्यत इत्याङ इणा योगो, न रुहिणा। 'छन्दसि परेऽपि' इति वचनाद्यदि रुहिणाऽऽङो योगः स्यात्तदा नानावाक्यत्वादाङो निघातो न स्यात्। ननु नित्यत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च निघातो न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यस्मादेव भाष्यकारवचनादनुमीयते - 'प्रङ्निर्घातः ततः एकादेश' इतीत्युक्तम्। तत्र उद्योते 'प्राङ्निघात इति। 'नेन्द्रस्य परस्ये'ति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भाव' इत्युक्तम्। म.भा.पृ.सं. ५९ षष्ठो भागः।

तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थकमेव। तस्माद्दीर्घग्रहणेनात्वपक्षेऽपि षट्संज्ञा ज्ञाप्यते इति स्थितम्। न चैवं दीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यम्, उभयज्ञापकत्वसम्भवात्। न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यते इति नियमः, यावता विनाऽनुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात्। तच्चैकमनेकं वेत्यन्यदेतत्। प्रकृते चोभयं विना दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादिति दिक्।

यदि तु ष्णाः षकारनकाराकारा अन्ते यस्याः सा ष्णान्तेति प्रकृतसूत्रे एवाकारोऽपि प्रश्लिष्येत तदा ''द्वाभ्याम्'' इत्यत्र ''षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः'' (पा०सू० ६-१-१७९) इति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्। ''आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि'' इत्यादावाद्युदात्तमेव द्वाभ्यामिति पदं पठ्यते तस्मादिहाकारप्रश्लेषो न वर्णनीयः, किन्तूक्तप्रकार एवादर्त्तव्य इति स्थितम्। तथा सप्तमे योगविभागं कृत्वा तद्बलेनापि द्वेधा भाष्ये समाहितम्। तथाहि, ''षड्भ्यो लुक्'' (पा०सू० ७-१-२२) इत्यत्र षड्भ्य इति विभज्यते। ''अष्टाभ्य औश्'' (पा०सू० ७-१-२१) इति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्त्तते। तेन षड्भ्यो यदुक्तं कृताकारादष्टनोऽपि तत्स्यादिति सूत्रार्थः। न चैवं जश्शसोर्लुगप्यतिदिश्येतेति वाच्यम्, औश्त्वविधिवैयर्थ्यापत्तेः। अथवा ''अष्टन आ विभक्तौ'' (पा०सू० ७-२-८४) इत्यस्मादनन्तरं ''रायः'' (पा०सू० ७-२-८५) इति योगं विभज्य हलीत्युभयोर्योगयोः

वस्तुतस्तु दीर्घग्रहणेन षट्संज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणमेव ज्ञाप्यते। तद्द्वारैव च षट्संज्ञाज्ञापकत्वम्। तत्पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन नान्तत्वबुद्ध्या षट्त्वमस्ति। स्पष्टं **चेदमष्टनो दीर्घादित्यत्र** कैयटे। किञ्च यथोद्देशपक्षे षट्त्वं स्थानिवद्भावेनापि सुलभम्, नकारान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य समुदायधर्मत्वेन तन्निमित्तकनुडादेरल्विधित्वाभावादिति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति**॥

प्रश्लिष्यते इति। प्रश्लेष्यतेति पाठान्तरम्। **स्यादिति।** आदीनामभावेन झल्युपोत्तममित्यस्याप्राप्तेरिति भावः। आपत्तिस्तु नेत्याह। **द्वाभ्यामिति।** न च षान्तनान्तसाहचर्यादाकारान्तोऽपि बहुवचनान्त एव प्रगृह्यत इति नायं दोष इति वाच्यम्। साहचर्यस्य सर्वत्राव्यवस्थापकत्वमित्याशयात्। **औश्त्वेति।** अत एव विभक्तसूत्रे जश्शसोरनुवृत्तिर्न, तथा सति लुगेव निर्दिश्येतेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। विपरीतं तु न, व्याख्यानात्। एवञ्च कृतात्वस्य कार्यकालपक्षेऽसत्यपि षट्त्वेऽतिदेशान्नुट्सिद्धिरित्यर्थः। एवं तस्योभयशेषत्वे।

शेषो व्याख्येयः। तेन 'अष्टानाम्' इत्यत्र नुटः पश्चादेवात्वं न तु ततः प्राक्। न चैवं जश्शसोरात्वं न स्यादिति वाच्यम्, लाघवार्थमष्टभ्य इति निर्देष्टव्ये ''अष्टाभ्य औश्'' (पा०सू० ७-१-२१) इति कृतात्वनिर्देशेन जश्शसोर्विषये आत्वानुमानात्। यत्रात्वं तत्रैवौश्त्वं यथा स्यादित्येतदर्थं हि तत्र दीर्घोच्चारणं कृतमिति।

स्यादेतत्, हलीति यद्युभयोः शेषस्तर्हि प्रियाष्टन्शब्दे औजसमौट्शस्टाङेङसिङसो-साम्ङ्योस्सु वैकल्पिकतयेष्यमाणमात्वं न सिद्ध्येत्। न च तत्रात्वं नेष्यत एवेति वाच्यम्, इतःप्राचीनपक्षाणामतिव्याप्तिप्रसङ्गात्। तेषु ह्यात्वं प्राप्यते एव विभक्तिमात्रे तद्विधानात्। न च ''षड्भ्यो लुक् (पा०सू० ७-१-२२) ''षट्चतुर्भ्यश्च'' (पा०सू० ७-१-५५) इति सूत्राभ्यां विधीयमानौ लुग्नुटौ यथा गौणतायां न स्तस्तथात्वमपि न स्यादेवेति वाच्यम्, वैषम्यात्। लुग्नुटोर्विधौ हि 'षड्भ्यः' इति 'षट्चतुर्भ्यः' इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्य एव तौ प्रवर्त्तेते। आत्वविधौ तु 'अष्टनः' इत्येकवचननिर्देशाद् गौणेऽपि 'प्रियाष्टाभ्याम्' इत्यात्वं प्रवर्त्तते एव ''पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च'' (प०भा० २९) इति वक्ष्यमाणत्वात्। न च जश्शसोरष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेनानुमीयमानमात्वं केवले प्राधान्ये च 'अष्टौ' 'परमाष्टौ' इत्यत्र यथा भवत्येवं गौणत्वेऽपि भविष्यतीति तदंशे नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, औश्त्वं हि लुग्नुटाविव गौणत्वे न भवति 'अष्टाभ्यः' इति बहुवचननिर्देशात्। अन्यथा हि कृतात्वानु-करणेऽप्येकवचनेनैव निर्दिशेत्-अष्टा औशिति अष्ट इति वा। स्पष्टं चैतदिहैव सूत्रे भाष्यकैयटयोः। तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्ये एव स्यान्न तु गौणतायामिति तदंशेऽप्यनुपपत्तिसाम्यात्। तस्माद् –

हलीत्युभयशेषश्चेन्न स्यादात्वं प्रियाष्टनः।
टाङेङसिङसोसाम्सु तथैवौजसमौट्छसि॥
प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वममीष्वपि।
फलभेदे महत्येवं कथं पक्षविकल्पनम्॥

लाघेति। एकमात्राकृतेत्यर्थः। **तद्विधानादिति।** तथा च फलभेदापत्तिरिति भावः। विधाविति जातावेकवचनम्। नन्वपकर्षपक्षेऽष्टनो विहितमात्वं कथं तदन्ते स्यादत आह। **पदाङ्गेति। औश्त्वेति।** औशित्यर्थः। त्वस्तु अनुकरणादनुकार्यरूपे भावे इति बोध्यम्। एवमात्वेत्यादावपि।

अत्रोच्यते, प्रियाष्टन्शब्दस्याजादावात्वमनिष्टमेव, हलीत्युभयोःशेषस्य भाष्ये एव सिद्धान्तितत्वात्। तथा सत्यौजसोः क्रमेण 'प्रियाष्टानौ' 'प्रियाष्टानः' इत्येव रूपं स्यान्न तु 'प्रियाष्टौ' 'प्रियाष्टा' इत्यपीत्याशङ्क्य ''यथालक्षणमप्रयुक्ते'' इत्यभिहितत्वाच्च। अत एव यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटोऽव्याख्यत्। एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपरितोषग्रस्ता एव व्यवस्थितविभाषया गौणतायामजादिष्वात्वं न भवतीत्याशयेन वा योज्याः, उदाहृतभाष्यकैयटप्रामाण्यात्। तस्मात्प्रियाष्ट्नः सर्वेषु वचनेषु राजन्शब्दसाधारणं रूपं, हलादौ तु हाहाशब्दसाधारणमपरं रूपम्। औश्नुटोस्तु प्राप्तिरेव नास्तीति प्रामाणिकः पन्थाः। अत एव ''सर्वादीनि सर्वनामानि'' (पा०सू० १-१-२७) इति सूत्रे हरदत्तेन गौणत्वे औश्च भवतीति स्पष्टमेवाभिहितम्। अत एव ''अष्टाभ्य औश्'' (पा०सू० ७-१-२१) इति सूत्रे ''तदन्तग्रहणमत्रेष्यते परमाष्टौ'' इत्युक्त्वा ''प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश्न भवति'' इति काशिका संगच्छते। अत एव च ''अष्टन आ विभक्तौ'' (पा०सू० ७-२-८४) इति सूत्रे तदन्तविधिश्चात्रेष्यते। प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टाविति यथा स्यादिति काशिकाग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते, हलादावात्वस्य निर्बाधत्वात्। हरदत्तस्तु ''अष्टाभ्य औश्'' (पा०सू० ७-१-२१) इति सूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा पुनरगौणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाय ''अष्टन आ विभक्तौ (पा०सू० ७-४-८४) इति सूत्रे एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य, तेनोपसर्जनेऽप्यष्टनि भवति तत्रापि विकल्पितत्वात्। 'प्रियाष्टा, 'प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः' इत्यपि भवति। तत्राप्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये आतो लोपमिच्छन्ति 'प्रियाष्टः पश्य' इत्याद्यात्वाभावपक्षेऽप्यल्लोपे ष्टुत्वं 'प्रियाष्ट' इति भवतीत्यन्तेन ग्रन्थेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं च कथमभिहितवानिति तस्याशयं स एव प्रष्टव्यः। अल्लोपे ष्टुत्वमित्यपि तदुक्तिश्चिन्त्यैव। पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन ष्टुत्वायोगात्। न च ''पूर्वत्रासिद्धीये न

अत्र चात्वेत्यादिभाष्यप्रयोग एव मानम्। पूर्वपक्षमुपसंहरति। **न स्यादिति।** तथा सति तथोभयशेषत्वे सति। **अभीति।** भगवतेति भावः। फलभेदं निराचष्टे। **एवं स्थिते इति।** ननु तासां परिगणनादिदमयुक्तमत आह। **उदाहृतेति।** तस्मादित्यस्य प्रामेत्यत्रान्वयः। **आत्वस्येति।** अत्र विरीतमुचितम्। **यस्य प्रियाष्टाविति।** साविदं रूपम्। सूत्रे इत्यस्यापीत्यत्रान्वयः। विशेषमाह। **तत्रापीति।** एवमग्रेऽपि। **विपेति।** दीर्घादिति ज्ञापकादिति भावः। प्रसङ्गादाह। **अल्लोपे इत्यादि।**

स्थानिवत्'' (भा०इ०) इति निषेधः ''तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु'' (भा०इ०) इति सापवादत्वात्। ननु ''रषाभ्यां नो णः'' (पा०सू० ८-४-१) इति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र गृह्यते न तु ष्टुत्वंविधिलभ्यमपि विलम्बितप्रतीतिकत्वादिति चेत् ? न, ''अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः'' (पा०सू० ८-३-५५) इति सूत्रं संपूर्णं ''रषाभ्याम्'' (पा०सू० ८-४-१) इति सूत्रेऽनुवर्त्य तत्रत्यस्य णग्रहणस्य ''पदान्तस्य'' (पा०सू० ८-४-३७) इति निषेधसूत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् ; यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। न च मूर्द्धन्यशब्देन ष्टुशब्देन वा निर्वर्त्यमाने णकारे वैषम्यमस्ति। सूत्रकाररीत्या कथंचित्संभवन्नपि न्यायोऽत्र भाष्यानुरोधात्त्याज्य एव। तथाच ''शर्पूर्वाः खयः'' (पा०सू० ७-४-६१) इति सूत्रे खर्पूर्वग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणो भगवानाह-अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमित्येव एत्वतुग्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति। तथा च हलादिः शेषे कर्त्तव्ये तुकश्चुत्वेन निष्पन्नस्य चकारस्यापि चर्त्वेन सिद्धतया 'उचिच्छिषति' इति रूपं सिद्धमिति तदाशयः कैयटेन वर्णितः। तदेवं 'प्रियाष्ट्नः' इत्याद्येव रूपमुचितम्। न 'चैवं पूष्णः' इत्यादावपि नकार एव पठ्येतेति वाच्यम्, तत्र ''अट् कुप्वाङ्'' (पा०सू० ८-४-२) इति सूत्रेण णत्वप्रवृत्तेरिति दिक्।

लभ्यमिति। लक्ष्यमिति पाठान्तरम्। ननु सूत्रमते तत्सम्भव एवात आह। **यथोत्तरमिति। न च** न हि। सूत्रमतेऽपि मूर्द्धन्यपदानुवृत्तेर्वस्तुतस्तत्र सत्वादाह। **कथञ्चिदिति।** अत एव षठावित्येव सिद्धे मूर्द्धन्यपदं सार्थकम्। तत्फलं तु लाक्षणिकत्वसम्पादनमेव। णग्रहणं तु विध्यन्तरबोधनद्वारा परस्यानित्यबोधनार्थम्। तेन दुर्भवानीत्यादि सिद्धमित्याहुः। न्यायलक्षणेतीति सूत्रेति प्राग्वत्। **अभ्यासेति। अभ्यासजश्चर्चमेत्वे तुको**रिति तत्र वार्तिकम्। तत्रैव तुकोरिति विषयनिर्देशो न कर्तव्य इति भाष्याशयः। **पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे** इत्यनभ्युपगम्येदं भाष्यं बोध्यम्। प्रासङ्गिकमुपसंहरति। **तदेवमिति।** वस्तुतस्तु यथालक्षणमित्यस्य प्रागुक्तः कैयटेन प्रथमपक्षत्वेनोक्तो न युक्तः। तथा हि सति इष्यत एवैतदित्येव ब्रूयात्। किञ्चाप्रयुक्त इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः, प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमसत्वात्। प्रयुक्तानां हीदमन्वाख्यानमिति भाष्योक्तेश्च। तस्या तदुक्तो द्वितीय एवार्थो युक्तः। स चेत्थम्। लक्षणस्याभावोऽलक्षणम्, तस्य योग्यता - यथालक्षणमित्यव्ययीभावः। अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता न तु लक्षणस्येति एवं तादृशप्रयोगोऽसाधुरिति तद्भावः। किञ्च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्या ज्यायसी। एवञ्च प्रियाष्टादेरनभिधानमेव। एवञ्च **हरदत्तादेः** प्रियाष्टन्शब्दादिषु

डति च (पा०सू० १-१-२५)। डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्। कति सन्ति, कत्यद्राक्षीः। षट्त्वाज्जश्शसोर्लुक्। संख्येति किम् ? पातेर्डतिः, पतयः। न चास्य संख्यासंज्ञाऽपि स्यादिति वाच्यम्, वतुसाहचर्येण तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणात्। इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये। बहुगणवतुसंख्या'' ''डति'' संख्येत्यनुवर्त्तते। ततः ''ष्णान्ता षट्'' संख्या डतीत्युभयमप्यनुवर्तते। पूर्वसूत्रेष्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् संख्याप्रश्नविषयस्यैव डतेर्ग्रहणं न त्वौणादिकस्येति।

क्तक्तवत् निष्ठा (पा०सू० १-१-२६)। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः। कृतः। कृतवान्। ननु विहितयोः प्रत्ययोरनेन संज्ञा। संज्ञया च विधानम्। वक्ष्यति हि तृतीये-निष्ठेति। तथाचान्योन्याश्रय इति चेत् ? न, सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानात्। तौ भूते काले भवतो

आत्वादिप्रवृत्तिविचारोऽन्यश्च तत्प्रयोगविचारः प्रागुक्तः सर्वोऽपि प्रामादिक एव। एतेन गौणे प्रियाष्टाभिरित्यादौ षट्स्वराष्टन्स्वरयोः प्रवृत्तिरस्त्येवेति न तदवकाश इति, कदष्टन्शब्दोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्त इति 'कदष्टौ' इत्यस्यैकदेशस्वरेणासिद्धेस्तत्राष्टस्वरः सावकाश इति च परास्तम्। तस्याप्यनभिधानात्। बहुवचननिर्देशादित्यप्यसङ्गतमित्यन्यत्र स्पष्टम्। षट्भ्य इत्येतत्साहचर्यात्तस्य प्राधान्ये एव प्रवृत्तिरिति तु तत्वम्। तस्य च यथा प्रकारान्तरेण गौणे न प्रवृत्तिस्तथाऽन्यत्र स्पष्टम्। एवं स्यादेतत् हलीति यद्युभयोः शेष इत्यादि प्रागुक्तं सर्वं हरदत्तानुरोधेनैवेति बोध्यम्। तदाह **दिगिति**॥

५.२२ डति चसूत्रार्थविचारः

डति च। ग्रहणादिति। एवञ्चात्र न दोषः। एकदेशानुवृत्तेरसम्भवादाह। **बह्विति।** नन्वेवमसाहचर्यात्पूर्वत्र प्रागुक्तदोष एवात आह। **पूर्वसूत्रेऽपीति।** सङ्कुचायतेऽनयेति हि अन्वर्थः। न च तस्यार्थस्य डत्यन्ते सम्भवः। संख्याप्रश्नविषयत्वं तु तदर्थ इति इदं कैयटानुरोधेनोक्तं चिन्त्यमेव। तस्मात् संख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात्तत्र संख्याप्रश्नविषयडतेरेव ग्रहणम्। किञ्च पातेः कतिनापि सिद्ध्या न तत्र डतिनियमः। किञ्चोणादीनामव्युत्पन्नत्वमिति सिद्धान्तादोष इति तत्वम्॥

५.२३ क्तक्तवतूनिष्ठासूत्रविचारः

क्तक्तवतू निष्ठा। न्यायं योजयति। **ताविति। सारूप्यमिति।** प्रयोगे इति शेषः। **न च**

ययोर्विहितयोर्निष्टेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति। स्यादेतत्, अनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते न तु श्रवणार्थं, तेषां लोपविधानात्। तथा च लुप्तनुबन्धस्य परिनिष्ठितस्य यत्र सारूप्यं तत्र क्तानुबन्धकार्यं भवतु क्त वा नेति निश्चेतुमशक्यम्। न च काकादिवदुपलक्षणस्यापि व्यावर्त्तकता भविष्यतीति वाच्यम्, काकादिनाऽपि हि वेदिकापुण्डरीकादिकं स्थिरं किञ्चित्परिचाय्यते तद्बलाच्चोड्डीनेऽपि काके व्यवहारो न सङ्कीर्य्यते। न चेह परिचेयान्तरमुपलभ्यते क्तप्रत्ययतन्प्रत्ययययोः काकादिकल्पौ हि ककारनकारौ तदपगमे संवृत्ते- 'त' इत्यत्र परिचेयस्य परस्परव्यावृत्तस्य दुर्वचत्वादिति।

अत्राहुः - कालकारकविशेषादयो अर्था एवात्र वेदिकापुण्डरीकादिस्थानापन्नास्त-द्दर्शनाच्चानुबन्धस्मृतौ सत्यां तत्तत्प्रयुक्तं कार्य्यं साधुतया ज्ञायते। तथा 'लूनः शालिः' इति केनचित्प्रयुक्ते लक्षणज्ञेन कर्मभूतकालबलात्क्तप्रत्ययोऽयमिति निर्णीयते। ''लोतमाल-भेत'' इति प्रयुक्ते तु मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति निर्णीयते ''हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्'' (उ०सू० ३-३७३) इत्युणादिसूत्रात्। ''लोतः स्यादश्वमेषयोः'' इति तु पञ्चपादीवृत्तौ स्थितम्। तथा 'प्राभित्त घटं देवदत्तः' इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वाद्यवगमाल्लुङन्तस्यायं प्रयोगो न तु निष्ठान्तस्येति निर्णीयते।

स्यादेतत्, ''अञ्जिघृसिभ्यः क्तः'' (उ०सू० ३-३७६) इति क्तप्रत्यये 'अक्तं' 'घृतं' 'सितम्' इति व्युत्पादितम्। तत्रापि निष्ठा संज्ञा स्यात्। ततश्च ''निष्ठा च द्यजनात्''

काकादीति। यदा किञ्चिद्वैशिष्ट्ये वर्तमानतया प्रतिपाद्यन्ते तदा तद्विशेषणत्वेन व्यवह्रियन्ते, यदा त्ववर्तमानतया तदा तदुपलक्षणत्वेनेति भावः। **वेदिकेति।** एवञ्च साक्षादितरव्यावर्तकं विशेषणम्। स्वोपस्थाप्याद्वारा इतरव्यावर्तकमुपलक्षणमिति भावः। **कल्पो** सदृशः। **कालेति।** तथा च न तशब्दमात्रं लक्ष्यम्, किन्त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भावः। **तद्दर्शनात्** कालादिज्ञानात्। अन्यदाह। **तथेति। तनिति।** वकारानुपलक्षिते इत्यर्थः। अर्थांशे विशेषमाह। **लोत इति।** अन्यदाह। **तथेति। प्राभित्तेति।** यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेर्न निष्टात्वकृतो विशेषस्तथापि 'यन्मा प्रकीर्ष्ट' इत्यस्योपलक्षणमिदम्। तत्र हि **निपातै(पा०सू० ८-१-३०)**रिति निघाते निषिद्धे **निष्ठा चे(पा०सू० ६-१-२०५)ति** नित्यमाद्युदात्तत्वं स्यात्। असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षाशयः। **आदिः सिच** (पा०सू० ६-१-१८७) इति विकल्पस्त्विष्यत इति तात्पर्यम्। **घृषीति।** यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणाभावदर्शनात् क्तोऽयमित्यवगतिरिति

(पा०सू० ६-१-२०५) इति स्वरः स्यात्। निष्ठान्तं व्यच्कं संज्ञायामाद्युदात्तं स्यात्स चेदादिराकारो नेति सूत्रार्थः। न चेष्टापत्तिः ''घृतं मिमिक्षे'' इत्यादावन्तोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति।

अत्राहुः– ''अतः कृकमि'' (पा०सू० ८-६-४६) इति सूत्रे कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितमुणादयः क्वचिद् व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्ते इति। अतो नात्र निष्ठा संज्ञेति। यद्वा ''घृतादीनां च'' (फि०सू० १-२१) इति फिट्सूत्रेण सिद्धम्।

॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चमान्हिकम्॥

भावः। **क्वचिदिति।** इदं प्राचामनुरोधेन। वस्तुतस्तु सर्वत्र तदभाव एवेति बोध्यम्। एवञ्च घृतादित्वकल्पनं व्यर्थमिति शिवम्॥

॥ इति श्रीमत्पायगुण्डोपाख्यवेणीगर्भजमहादेवसुतवैद्यनाथकृते कौस्तुभव्याख्याने प्रभाभिधे पञ्चमाह्निकम्॥